

Titel: Journalen NB22

Citation: "Journalen NB22", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K24*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Anne Mette Hansen; Johnny Kondrup, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2007 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-nb22-kom-shoot-id74afae31-d46f-4cd4-a6d7-ab594cfc5ecc.pdf> (tilgået 20. juli 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K24

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.
[Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Anti-Climacus er ikke indirecte Meddelelse ... p. 21** : se NB22:13.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 1

◀ **Angaaende indirecte Meddelelse og mig ... p. 25** : se NB22:16.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 2

◀ **Angaaende en Yttring ... om min ligefremme Meddelelse ... p. 26** : se NB22:17.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 3

◀ **Angaaende den 1ste ... af H. H^s to Afhdl. ... p. 35** : se NB22:24.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 5

◀ **Et Enten - Eller i Forhold til et Bestaaende ... p. 45** : se NB22:33.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 6

◀ **Samtidigheden med Xstus og det at være Discipel ... p. 54** : se NB22:39.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 7

◀ **Om mig selv ... p. 83** : se NB22:54.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 8

◀ **»Indøvelse i Christendom« - og mig ... p. 143** : se NB22:88.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 9

◀ **Tiden og min Opgave ... p. 266** : se NB22:173.

I trykt udgave: Bind 24 side 104 linje 10

◀ **Texter til Fredags-Prædikener** : dvs. bibelske tekster til prædikener ved altergangen om fredagen. På SKs tid blev der hver fredag kl. 9 holdt skriftemål og altergang i Vor Frue Kirke i København, hvor der foruden skriftetalen under skriftemålet (145,19) også blev holdt en kort prædiken mellem skriftemålet og altergangen. Tre gange havde SK selv prædikeret ved disse altergangsgudstjenester om fredagen, den 18. juni 1847, den 27. aug. 1847 og den 1. sept. 1848. Og han udgav dem alle tre som taler, dels som nr. II og nr. III i »Taler ved Altergang om Fredagen. Christelige Taler«, fjerde afdeling af *Christelige Taler* (1848, i SKS 10, 277-283 og 285-292), dels som nr. I i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III af *Indøvelse i Christendom* (1850 (113,1), SV2 12, 173-179).

I trykt udgave: Bind 24 side 105 linje 1

◀ **cfr det rene Blad foran i Journalen NB¹⁴** : jf. NB14:3, i SKS 22, 343.

I trykt udgave: Bind 24 side 105 linje 2

◀ **Thema til en Fredags-Tale Journalen NB¹⁷ p. 30.** : se NB17:24, i SKS 23, 180. – **Fredags-Tale:** 105,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 105 linje 3

◀ **hiin Yngling at ville rive Sløret fra Guddommen** : hentyder formentlig til den ty. digter Friedrich Schillers (1759-1805) ballade »Das verschleierte Bild zu Sais« (1795) om en yngling, der drevet af tørst efter visdom opsøger en præst i Sais i Egypten. Og da de ser et kæmpestort, tilsløret gudebillede, spørger ynglingen, hvad dette slør skjuler, og får svaret: sandheden. Men præsten meddeler også det orakel fra guddommen, at ingen dødelig river dette slør af, inden den selv løfter det; og at enhver, der med uindviede, skyldige hænder løfter det, ser sandheden. Drevet af sin stræben efter sandheden trænger ynglingen ved midnat ind i templet og lader sig friste til at rive sløret af guddommen. Hvad ynglingen så og erfarede, betroede han aldrig til nogen, men hans livs munterhed var forsvundet. Og blev han spurgt af nogen, svarede han formanende, at for den, der kommer til sandheden gennem skyld, vil sandheden aldrig mere være glædelig. Jf. *Schillers sämtliche Werke* bd. 1-12, Stuttgart og Tübingen 1838, ktl. 1804-1815; bd. 1, s. 335-338.

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 2

◀ **Kjød og Blod** : fast udtryk i NT som betegnelse for menneske, jf. fx Matt 16,17; Gal 1,16; Ef 6,12. Se også 1 Kor 15,50, hvor Paulus skriver til korintherne: »Men det siger jeg jer, brødre: Kød og blod kan ikke arve Guds rige«.

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 8

◀ **sandselig** : hvad angår den sanselige verden, verdsligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 8

◀ **Afdøelse** : det at afdø. Det er en central tanke hos Paulus, at mennesket ved Kristus er død fra synden, jf. fx Rom 6,2: »Vi, som ere døde fra Synden, hvorledes skulle vi endnu leve i den?« (NT-1819). Jf. også 1 Pet 2,24, hvor det siges, at Kristus »selv bar vore Synder paa sit Legeme, paa Træet, paa det [for at] vi, afdøde fra Synden, skulle leve i Retfærdighed« (NT-1819). Jf. endvidere Kol 2,20, hvor Paulus skriver: »Dersom I da ere afdøde med Christo fra Verdens Børne-Lærdom, hvi [hvorfor] besværes I da med Anordninger, som de, der leve i Verden?« (NT-1819). Disse tanker blev inden for dele af mystikken og pietismen skærpet således, at menneskets liv er en daglig afdøen fra synden, fra lysterne og fra verden i selvfornægtelse og fuldstændig løsgørelse fra alt, hvad der har med det timelige, endelige og verdslige at gøre. Herved blev vægten forskudt, fra at mennesket ved Kristus er afdød fra synden, til at mennesket ved troen også skal afdø fra synden.

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 9

◀ **Da Christus tilsidst udsender sine Apostle ... lærer alle Folk, og døber dem** : sigter til missionsbefalingen i Matt 28,18-20, hvor Jesus siger til de elleve disciple: »mig er givet al Magt i Himmelen og paa Jorden. Gaaer derfor hen, og lærer alle Folk, og døber dem i Navnet Faderens, og Sønnens, og den Hellig Aands. Og lærer dem at holde alt det, jeg haver befalet Eder. Og see, jeg er med Eder alle Dage, indtil Verdens Ende« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 14

◀ **og Den, som troer** : sigter til Jesu udsendelsestale i Mark 16,15-18, hvor han efter sin opstandelse og inden sin himmelfart siger til de elleve disciple: »gaaer bort i al Verden, og prædiker Evangelium for al Skabningen. Hvo [den] som troer og bliver døbt, skal blive salig; men hvo som ikke troer, skal blive fordømt«, v. 15-16 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 15

◀ **Christus som Forbilledet ... Lovens Forkyndelse ... løskjøbte han os fra Loven til Naaden** : sml. journaloptegnelsen NB15:114, fra feb. 1850: »Xstus som Forbilledet er endnu en Form af Loven, ja den potenserede Lov, hvorfor ogsaa Xsti Lidelse er den strengeste Dom over Verden og Slægten [menneskeheden], at der ikke var en Eneste, der vilde holde ud med ham. (...) At være samtidig med Xstus er den strengeste Examination, der overhovedet er mulig; skulde dette være det Bestandige, da var Jøderne under mildere Dom under Loven [Moseloven]. / Men da dør Xstus – og hans Død er Forsoningen: her er Naaden.« SKS 23, 80,8-22. Og videre i samme optegnelse: »Saa længe Xstus synligt er tilstede som Forbilledet, kan han ikke forhindre, at det bliver Dommen. Hans Liv har derfor den dobbelte Side: han er Forbilledet – saa dør han, og nu forvandler han sig, han bliver for evigt 'Naaden' ogsaa i Forhold til vor ufuldkomne Stræben efter at ligne 'Forbilledet'.« SKS 23, 81,3-8. Sml. endvidere journaloptegnelsen NB14:7, fra nov. 1849: »Hvad der staaer i Galaterne 2: ved Loven er jeg død fra Loven [v. 19], svarer ganske til den Fremstilling, jeg pleier at give af 'Forbilledets' Forhold; 'Forbilledet' skal fremstilles som Fordringen, og saa knuser det Dig. Da forvandler 'Forbilledet' som jo er Xstus sig til noget Andet, til Naaden og Forbarmelsen, og just Han griber efter Dig for at understøtte Dig. Men saaledes er Du jo ved Forbilledet død fra Forbilledet.« SKS 22, 346,17-23. – **Lovens Opfyldelse**: sml. Rom 10,4, hvor Paulus skriver: »Christus er Lovens Ende, til Retfærdighed for hver den, som troer« (NT-1819). Sml. ogsaa Rom 8,1-4. – **løskjøbte han os fra Loven**: sml. Gal 3,13-14, hvor Paulus skriver: »Christus haver frikøbt os fra Lovens Forbandelse, der [da] han blev en Forbandelse for os; (thi der er skrevet: forbandet er hver den, som hænger paa et Træ;) paa det [for at] Abrahams Velsignelse maatte komme over Hedningerne i Christo Jesu, saa at vi kunde faae Aandens Forjættelse formedelst [ved] Troen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 107 linje 18

◀ **Ophøietheden bliver Fornedrelse** : allusion til Matt 23,12, hvor Jesus siger: »hvo [hvem] sig selv ophøier, skal fornedres, og hvo sig selv fornedrer, skal ophøies« (NT-1819). Se ogsaa Luk 18,14, der udgør afslutningen på Jesu lignelse om tolderen og synderen, v. 9-14.

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 4

◀ **det Formastelige** : det dumdristige, hovmodige, bespottelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 14

◀ **Dem, der vilde være Disciple ... ham, der først vilde begrave sin Fader o: s: v:)** : hentyder for det første til beretningen i Matt 19,16-22 om den rige unge mand: »Og see, En traadte frem, og sagde til ham [Jesus]: gode Mester, hvad Godt skal jeg gjøre, at jeg maa have det evige Liv? Men han sagde til ham: hvi [hvorfor] kalder du mig god? Ingen er god, uden [undtagen] Een, som er Gud. Men vil du indgaae til Livet, da hold Budene. Han sagde til ham: hvilke? Men Jesus sagde: dette: du skal ikke ihjelslaae; du skal ikke bedrive Hoer; du skal ikke stiele; du skal ikke bære falsk Vidnesbyrd; ær din Fader og din Moder; og: du skal elske din Næste, som dig selv. Da siger den unge Karl til ham: det haver jeg holdet altsammen fra min Ungdom; hvad fattes mig endnu? Jesus sagde til ham: vil du være fuldkommen, da gak hen, sælg, hvad du haver, og giv Fattige det, og du skal have et Liggendefæ [skat] i Himmelen; og kom, følg mig. Men der [da] den unge Karl hørte det Ord, gik han bedrøvet bort; thi han havde meget Gods« (NT-1819). Hentyder for det andet til beretningen i Luk 9,59-60: »Men han [Jesus] sagde til en Anden: følg mig! Men denne sagde: Herre! tilsted mig, at jeg først gaaer hen, at begrave min Fader. Men Jesus sagde til ham: lad de Døde begrave deres Døde; men gak du hen, og forkynd Guds Rige« (NT-1819). Se fx også Luk 14,25-27.

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 22

◀ **Naar Xstus siger: Enhver, som har forladt Fader ... skal faae tidobbelt** : sigter til Matt 19,29, hvor Jesus siger til sine disciple: »Og hver [enhver], som haver forladt Huus, eller Brødre, eller Søstre, eller Fader, eller Moder, eller Hustru, eller Børn, eller Agre for mit Navns Skyld, skal faae det hundredefold igien, og arve det evige Liv« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 27

◀ **fuldkommede det** : fuldbyrdede det, virkeliggjorde det fuldt ud.

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 31

◀ **Styrelsen** : Guds styrelse, jf. kap. 2, andet afsnit, »Hvad Skriften lærer om Guds Forsyn og de skabte Tings Opholdelse«, § 3: »Gud, som er Verdens Herre og Regent, bestyrer med Viisdom og Godhed, hvadsomhelst der skeer i Verden, saa at baade det Gode og det Onde faaer et saadant Udfald, som han finder tienligst [mest formålstjenligt, gavnligest]«, og § 5: »Hvad der møder os i Livet, enten det er sørgeligt eller glædeligt, bliver os tilskikket af Gud i de bedste Hensigter, saa at vi altid have Aarsag til at være fornøiede med hans Regiering og Bestyrelse«, i *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler* (af N.E. Balle og C.B. Bastholm, gerne omtalt som *Balles Lærebog*), Kbh. 1824 [1791], ktl. 183, s. 23 og s. 24f.

I trykt udgave: Bind 24 side 108 linje 34

◀ **Samvittigheds-Frihed, Troes-Frihed o: D: : 111,2.**

I trykt udgave: Bind 24 side 109 linje 6

◀ **Smigrerie** : det at være (overdrevent, falsk) smigrende el. indsmigrende, fx i sine ytringer.

I trykt udgave: Bind 24 side 109 linje 12

◀ **beraadfører** : rådfører.

I trykt udgave: Bind 24 side 109 linje 15

◀ **spørger en god Dag** : her i nægtende betydning: slet ikke, aldeles ikke.

I trykt udgave: Bind 24 side 109 linje 16

◀ **Luther** : Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg; som protestantisk reformator den centrale skikkelse i det opgør og brud med den middelalderlige teologiske tradition, pavemagten og romerkirken, som bl.a. førte til en nyordning af gudstjenesten og det kirkelige liv og til dannelse af en række evangelisk-lutherske kirkeordninger, især i Nordeuropa. Forfatter til en lang række teologiske, eksegetiske, opbyggelige og kirkepolitiske værker, talrige prædikener og salmer; desuden oversatte han Biblen til tysk.

I trykt udgave: Bind 24 side 109 linje 31

◀ **Capricer** : af fr., lunefulde indfald, griller, nykker.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 3

◀ **Affiltreren** : udskillelse, rensning ved filtrering.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 7

◀ **blæse med** : blæse være med.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 9

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 17

◀ **Heros** : gr., helt.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 21

◀ **Samvittigheds-Frihed, Troes-Frihed ... raabes der paa** : 109,6.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 26

◀ **Kjællingerie** : kællingesnak, kvindagtighed; vrøvleri.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 30

◀ **for godt Kjøb** : billigt, fordelagtigt; på en let måde.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 32

◀ **naar Berserken følte Kraften ... komme med Skjolde ... tvinge ham ind derimellem** : En kilde har ikke ladet sig identificere; se dog J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtroe, Guder, Fabler og Helte indtil Frode 7 Tider*, Kbh. 1800, ktl. 1947, s. 53f.: »**Bersærker**, saa [således] kaldtes i Norden en Sort Stridskiemper, som klædte i Dyrehuder droge omkring og øvede Vold. (...) En rasende Tapperhed var det, der meest udmærkede dem. De skyede hverken Død eller Farer. Naar deres Mod opvakdes, og ingen Fiende var for Haanden, blev de ligesom rasende, beed i Skioldene, hvinede, huggede i Jorden, og vel undertiden saarede uskyldige. Kongerne, især de mægtigere, underholde sædvanlig et Antal ved deres Hof til deres Persons Sikkerhed, og for stedse at have dem ved Haanden til Strid. Kun sielden har man Eksempler paa at de brøde deres Troskab.«

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 33

◀ **Troes-Heltene (...) længtes ... efter Lænkerne, efter Baalet** : hentyder til dem, der i de første århundreder e.Kr. blev forfulgte pga. deres kristne tro og bekendelse; under disse forfølgelser blev mange fængslet, mens andre led martyrdøden, nogle ved at blive brændt på et bål, andre ved at blive halshugget, andre igen ved at blive kastet for vilde dyr, jf. fx skildringerne i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37 (forkortet *Kirkens Historie af Eusebius*), 4. bog, kap. 15-17, s. 204-223; 5. bog, kap. 1-4, s. 248-273; 6. bog, kap. 1-5, s. 329-340, og kap. 39-42, s. 383-397; 7. bog, kap. 15, s. 434-436; 8. bog, kap. 6-13, s. 492-516; og 9. bog, kap. 6, s. 541f., og kap. 10, s. 565. Om biskop Ignatius fortæller Euseb i sin kirkehistorie, 3. bog, kap. 36, s. 169, at han skrev »til den Romerske Menighed med den Bøn, at de ikke maatte udvirke nogen Eftergivelse for ham og derved berøve ham Haabet om Martyrkronen, som han med Længsel saae imøde.« Om Germanikus, der led martyrdøden ved at blive kastet for et vildt dyr, fortælles det i kap. 3 i »Den Smyrnensiske Menigheds Beretning om Biskop Polykarps Martyrdød«, som hører til skriftgruppen De apostolske Fædre, at »han tirrede det glubende Dyr og begyndte selv Angrebet, af Længsel efter, jo før jo hellere, at slippe ud af disse uretfærdige og ryggesløse Menneskers Selskab«. Og om biskop Polykarp, der led martyrdøden bundet på et bål, fortælles det i kap. 14, at han på bålet bad til Gud: »O, maatte jeg i dag blive optagen iblandt dem [dine vidners skare] og komme til dig, kjerkommen, som et Offer, der er i god Stand!« Se *Aposteldisciplen den Smyrnensiske Biskop Polykarps Brev til Philippenserne samt Beretningen om hans Martyrdød*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141, s. 21 og s. 28.

I trykt udgave: Bind 24 side 110 linje 37

◀ **Nu vil man, at Staten ... skal give ... Samvittigheds-Frihed, Troes-Frihed o: D:** : sigter til, at medlem af Folketinget, dommer N.M. Spandet, der tilhørte Bondevennerne el. Venstre, i okt. 1850 fremsatte et lovforslag om trosfrihed, der skulle indføre borgerligt ægteskab og afskaffe dåbstvang og edsaflægning (konfirmationstvung). Lovforslaget, også omtalt som forslaget om religions- og samvittighedsfrihed, vakte voldsom debat; det havde været til foreløbig behandling i Folketinget den 28. okt. og kom til første behandling i tinget den 14.-16. nov. (145,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 111 linje 2

◀ **havde det nogen Art med** : hvis det virkelig betød noget.

I trykt udgave: Bind 24 side 111 linje 6

◀ **Tyvesprog** : indforstået sprog, som bruges af tyve og indsatte for at kunne føre hemmelige samtaler i andres påhør; klikesprog, jargon.

I trykt udgave: Bind 24 side 111m linje 13

◀ **Af Anton Arnauld^S Tale ... O utinam arguerem sic ... bona causa mea est? Reuchlin Geschichte Port-Royal 1ste B. p. 94** : citat fra 2. bog, kap. 2 »Geschichte des Ordens in Frankreich, seine Bedrückung durch den Gallicanismus. Philippica Anton Arnaulds des älteren« i H. Reuchlin *Geschichte von Port-Royal. Der Kampf des reformierten und des jesuitischen Katholicismus unter Louis XIII und XIV* bd. 1 (»bis zum Tode der Angelica Arnauld 1661«) - 2 (»vom Tode der Reformatorin Maria Angelica Arnauld 1661 bis zur Zerstörung des Klosters 1713«), Hamborg og Gotha 1839-44 (forkortet *Geschichte von Port-Royal*); bd. 1, s. 94. - **Anton Arnauld^S**: Antoine Arnauld, 'le Grand Arnauld' (1612-94), fr. katolsk teolog og præst; blev præsteviet i 1641 og doktor ved Sorbonne i Paris i 1643, en af de førende skikkelser inden for jansenismen (se nedenfor) og en svoren modstander af jesuitterne. Da han havde angrebet jesuitternes nadver- og moralopfattelse og jansenismen var blevet dømt kættersk af paven, blev han forfulgt og trak sig i 1655 tilbage til Port-Royal des Champs (se nedenfor), hvor han mødte Blaise Pascal (113,12); flygtede i 1679 til Belgien og Holland, hvor han fortsatte sin virksomhed som forf. - **Jesuitterne**: medlemmer af den rom.-katolske jesuiterorden »Jesu Selskab«, stiftet af spanieren Ignatius af Loyola i 1534 og stadfæstet af pave Paul III i 1540. Ordenen blev grundlagt som en reaktion imod reformationen og søgte at tilbagevinde de troende for Den rom.-katolske Kirke og i det hele taget bevare pavens autoritet over kirken. Jesuitterne gik ofte hårdhændet frem og tvang de kristne til at indordne sig under kirken og dens lære ved magtanvendelse, intriger og bagvaskelse. - **O utinam arguerem ... quare tam bona causa mea est?**: lat., »O, gid jeg dog kunne rejse min sigtelse således, at det blev muligt for mig ikke at vinde: Jeg ulykkelige, hvorfor har jeg så god en sag?« Citatet stammer fra den rom. digter Ovids ungdomsværk *Amores* (Kærlighedsdigte), 2. bog, 5. digt, 7-8. - **Reuchlin**: Hermann Reuchlin (1810-73), ty. teolog og historiker; studerede jansenismens historie under et ophold i Paris 1835-36, fra 1842-57 præst i Pfrondorf nær Tübingen. - **Port-Royal**: opr. et nonnekloster af cistercienserordenen, grundlagt i 1204 syd for Versailles. I 1625 blev det af abbedisse Angélique Arnauld (112,2) flyttet til Paris, men det gl. kloster blev dog opretholdt, hvorfor der skelnes mellem byklostret 'Port-Royal de Paris' og landklostret 'Port-Royal des Champs'. Under indflydelse af Duvergier de Hauranne, abbed for Saint-Cyran, blev klostrene hjemsted for jansenismen i Frankrig; her samledes en kreds af jansenister, der levede et stille, afsondret fromhedsliv i et fællesskab af enlige. Landklostret, hvor fællesskabet især bestod af højtuddannede lægmænd, oprettede i 1637 en skole som modvægt til jesuitternes pædagogiske metoder og udviklede sig efterhånden til at blive den jansenistiske højborg. Det var dette fællesskab, der tiltrak både Blaise Pascal og Antoine Arnauld. Jansenismen, en kirkelig retning inden for Den rom.-katolske Kirke, stiftet af de jesuitisk uddannede teologer Duvergier de Hauranne og Cornelius Jansen, bygger på den augustinske teologi med en radikal nådelære og ønsker en stærk demokratisering af det kirkelige hierarki; retningen blev hårdt angrebet af jesuitterne og i 1653 bandlyst af pave Innocent X som kætteri, hvilket medførte en tiltagende forfølgelse af jansenisterne, hvilket også ramte Port-Royal. I 1660 blev skolen lukket; og da såvel nonnerne i byklostret som medlemmerne af fællesskabet i landklostret nægtede at underskrive pave Alexander VII's fordømmelse af jansenismen, blev klostrene i 1664 erklæret under interdikt, ophævet i 1709 og ødelagt i 1710.

I trykt udgave: Bind 24 side 111 linje 32

◀ **Et Ord af Franz v. Sales ... um vollkommen zu sein ... besonders gut thun. Reuchlin ... 1ste B. p. 270** : citat fra 4. bog, kap. 2 »bis 1624. Angelica in Maubuisson und zurück in Port-Royal des Champs« i H. Reuchlin *Geschichte von Port-Royal* (111,32) bd. 1, s. 270. SK skriver 'braucht' for 'brauche', 'singulieres' for 'singulières' og 'müße' for 'müsse'. - **Franz v. Sales**: Saint François de Sales (1567-1622), rom.-katolsk teolog, biskop; uddannet på jesuiterkollegiet i Paris, præsteviet i 1591 og knyttet til Genève's domkapitel, der befandt sig i eksil i Annecy, med den opgave at vinde befolkningen i Chablais tilbage fra calvenismen til romerkirken, fra 1602 biskop samme sted. Kom fra 1604 under indflydelse af den asketiske mystiker Jeanne Francisque F. de Chantal, med hvem han i 1610 stiftede den kvindelige orden 'Visitantinderne' el. 'Salesianerinderne', helliget sygepleje og undervisning af børn; stod siden 1619 i forbindelse med Port-Royal (111,32). Hans mystisk asketiske skrifter vandt kolossal udbredelse blandt katolske kristne. Kåret til helgen i 1665 og proklameret kirkelærer i 1877. - **Angelica Arnauld**: Jacqueline-Marie Arnauld (1591-1661), søster til Antoine Arnauld (111,32), cisterciensernonne, abbedisse; 1599 optaget i cisterciensernonneklostret Port-Royal, skiftede efter sin konfirmation navn til Angélique el. Angelica, aflagde nonneløfte i 1600 og blev i 1602 indsat som abbedisse for Port-Royal, hvor hun levede et strengt asketisk liv. Trådte i 1619 i nær forbindelse med Frans fra Sales, som hun valgte til sin sjælesørger, og kom under indflydelse af J.F.F. de Chantals mystik. Valgte i 1635 Duvergier de Hauranne, abbed for Saint-Cyran, som skriftefader og blev gennem ham tilhænger af jansenismen (111,32). - **singulieres**: fr., særegne; sjældne, enestående.

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 2

◀ **venererer** ham: højagter, ærer.

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 13

◀ **Da Dr. A. Arnauld skrev mod den hyppige Gaaen til Alters ... raabtes ... føre Folk bort fra Religionen** : henviser til 7. bog, kap. 1 »Dr. Arnauld gegen das häufige Communiciren. Wesen und Wirksamkeit des Einsiedlervereins von Port-Royal« i H. Reuchlin *Geschichte von Port-Royal* (111,32) bd. 1, s. 521-589; især s. 524-539. S. 524 introduceres Antoine Arnaulds (111,32) skrift *De la fréquente communion, où les sentiments des pères, des papes et des conciles, touchant l'usage des sacremens de pénitence et d'eucharistie sont fidèlement exposés, pour servir d'adresse aux personnes qui pensent serieusement à se convertir à Dieu et aux pasteurs et confesseurs zélés pour le bien des ames*, der udkom i 1643 og efterfølgende i en lang række oplag; Reuchlin bygger på 7. opl. fra 1683. Om anklagerne mod Arnauld, se fx s. 535: »Nach der Deutung der Gegner aber war Arnaulds Lehre: Der Priester erläßt die Sünde nicht, sondern erklärt nur, daß sie erlassen sei. Er will die Ohrenbeichte [det himmelige skriftemål], er will das Sacrament der Buße abschaffen; er verlangt selbst für geheime Sünden eine öffentliche Buße, wodurch großer Skandal entstehen müßte. Da dieses aber Alles unausführbar ist, stößt er die ganze Ordnung der Kirche um.« Om den opfattelse, jesuitterne (111,32) forsvarede, se fx s. 524: »Da das Sacrament ein Mittel der Gnade ist, haben wir uns seiner um so häufiger zu bedienen, auch die weltlich Gesinnten, von Selbstsucht Erfüllten; gerade sie bedürfen seiner ganz besonders. Die Jesuiten waren ja sehr liberal, wollten liber Alle, als nur Viele selig machen und in ihren Beichtstuhl einladen. Sie fetzten ja ein ganz besonderes Verdienst darein, den Weg zum Leben so breit und bequem und eben wie möglich zu machen.« Og s. 528: »Die Jesuiten beriefen sich auch auf das christliche Alterthum, und zwar auf ein höheres. Sie erörterten mit ihrer gewöhnlichen Gesetzlichkeit die Frage, wie oft man zum Abendmahl zu gehen habe und entschieden, im Durchschnitt alle acht Tage, am besten Sonntags. In der ersten Kirche haben die Christen jeden Tag und immer alle Anwesende das Abendmahl empfangen. Ja, erwidert Anton, dann muß man auch den heiligen Wandel der ersten Christen führen, die Jeden excommunicirten, welcher eine Todsünde begangen.« Om jesuitternes letsindighed, se fx s. 530: »So scheinbar auch in manchen Punkten der Vorwurf ist, die Reformatoren stimmen mit der Praxis der Jesuiten in Abschaffung der Pönitenz zusammen und fördern damit den Leichtsin (...). Die Weise der Jesuiten öffnete dem Leichtsin gerade dadurch Thor und Thür, daß der absolvirende Priester die Schuld des leichtsinnigen Communicirens auf sich nahm. Je mehr er aber auf sich nahm, desto mehr Gewalt mußte er allerdings, wenigstens im Äußeren, über seine Beichtbefohlenen bekommen, desto mehr war dieser an ihn gebunden, und je nachsichtiger jener war, desto mehr mußte die Menge ihm zuströmen; je größer aber der Zudrang war, desto mehr mußte das Bechtsitzen und Absolviren für einen solchen Priester Handwerk und Routine werden, die Beichte für die Laien ein Absagen der Sünden nach Klassen, ein bloßes äußeres Werk oder vielmehr Gerede.«

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 17

◀ **jo, jeg takker** : ironisk-foragteligt udtryk, svarende til: jo tak!

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 20

◀ **tage (...)** forfængelig : misbruge på en letfærdig måde, vanhellige.

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 21

◀ **stikker i** : gemmer sig i, beror på, har sin grund i.

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 24

◀ **Hvad Biskopperne ... rose ... »at han opmuntrer ... uden at foragte de ringere«** : henviser til følgende passage i 7. bog, kap. 1 »Dr. Arnauld gegen das häufige Communiciren. Wesen und Wirksamkeit des Einsiedlervereins von Port-Royal« i H. Reuchlin *Geschichte von Port-Royal* (111,32) bd. 1, s. 531: »die Bischöfe rühmen ihm [A. Arnauld] in ihrem Schreiben an den Papst nach, daß er nicht die alte Bußordnung allgemein wieder hergestellt sehen wolle, sondern daß er nur beweise, wie Diejenigen, welche durch Gottes Gnade geneigt sind, freiwillig in Einigem derselben nachzukommen, vielmehr Lob als Tadel verdienen; Arnauld ermahne zu hohen Dingen, ohne die niederen zu verachten.« – **A. Arnaulds Bog om den hyppige Communiceren**: Antoine Arnaulds (111,32) *De la fréquente communion* (112,17).

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 27

◀ **min Pseudonym** : Anti-Climacus som den pseudonyme forf. af *Indøvelse i Christendom*, se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 112 linje 31

◀ **Anti Climacus** : den pseudonyme forf. af *Sygdommen til Døden* (1849) og af *Indøvelse i Christendom*. Anti-Climacus er med præfikset 'anti' dannet som en modstilling til pseudonymet Johannes Climacus (113,27). – Her sigtes til *Indøvelse i Christendom* af Anti-Climacus, udg. af S. Kierkegaard. Bogen blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 225, den 25. sept. 1850.

I trykt udgave: Bind 24 side 113 linje 1

◀ **der er et Forord med af mig** : sigter til »Udgiverens Forord« til nr. I i *Indøvelse i Christendom*, hvor SK skriver: »I dette Skrift, hidrørende fra Aaret 1848, er Fordringen til det at være Christen af Pseudonymen tvunget op til Idealitetens Høieste. / Dog siges, fremstilles, høres bør jo Fordringen; der bør, christeligt, ikke slaaes af paa Fordringen, ei heller den forties – istedetfor at gjøre Indrømmelse og Tilstaaelse sig selv betræffende [angående]. / Høres bør Fordringen; og jeg forstaaer det Sagte som sagt alene til mig – at jeg maatte lære ikke blot at henflye [tage min tilflugt] til 'Naaden', men at henflye til den [i] Forhold til Benyttelsen af 'Naaden'«, s. 5 (SV2 12, 17). Der henvises til dette forord både i nr. II og nr. III, s. 83 og s. 161 (SV2 12, 95 og 171).

I trykt udgave: Bind 24 side 113 linje 3

◀ **stikker i** : ligger el. gemmer sig i.

I trykt udgave: Bind 24 side 113m linje 6

◀ **gjøre Indrømmelse for Gud** : 113,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 113m linje 16

◀ **Pascal skriver ... Gud træder kun for Faae ... skjuler sig for Andre. (cfr. Reuchlin ... p. 680 n. og 681 ø.)** : gengivelse på da. af følgende passage i 7. bog, kap. 4 »Schwere Bedrängnisse, Erlösung davon durch Wunder und den Tod« i H. Reuchlin *Geschichte von Port-Royal* (111,32) bd. 1, s. 680f.: »An Mademoiselle de Roannes schreibt er [Pascal]: Gott tritt nur für Wenige und selten aus dem Geheimniß der Natur hervor, welches ihn deckt. Er hat sich bis zur Menschwerdung darunter verborgen gehalten. Sofort hat er sich noch mehr verborgen, indem er sich mit der Menschheit verhüllte. Denn er war kenntlicher, so lange er unsichtbar war. Nun aber hat er sich im Sacrament noch tiefer eingehüllt. Alle Dinge sind Schleier, die Gott verhüllen; die Christen aber sollen ihn in Allem erkennen, und wir haben ihm um so mehr zu danken, daß er sich uns, besonders im Leiden offenbart, während er sich vor den Anderen verbirgt.« – **Pascal**: Blaise Pascal (1623-62), fr. matematiker (119,15), fysiker, filosof og teolog. Under påvirkning af sin yngste søster Jacqueline Pascal (115,5), der efter faderens død i 1651 indtrådte som nonne i cistercienserklosteret Port-Royal de Paris (111,32), som var stærkt jansenistisk, blev han grebet af jansenismens augustinske kristendomsforståelse (111,32). Efter en mystisk-religiøs vækkelsesoplevelse i nov. 1654 trak han sig mere og mere tilbage til det fællesskab af enlige, der havde dannet sig ved Port-Royal des Champs, og levede i stærk askese og fordybelse i de bibelske skrifter. Da Port-Royal kom under voldsomt angreb fra jesuitterne, tog Pascal del i det teologiske forsvar for jansenismen med sit flyveskrift *Lettre à un Provincial*, der udkom med 18 numre (kendt som 'Provincialbreve') i flere oplag i 1656-57, og som blev fordømt af pave Alexander VII i sept. 1657. Ved sin død efterlod han en stor samling håndskrevne fragmenter som udkast til en apologi for kristendommen mod ateismen; de blev senere samlet og udg. i 1670 ('Edition de Port-Royal'), kendt som *Pensées* el. *Pensées sur la religion*. – **Mademoiselle Roannes**: el. Mademoiselle de Roanez, søster til Artus Gouffier, hertug af Roanez, der var en nær ven af Pascal. Pga. af en øjensygdom holdt hun i 1656 en ni dage lang andagt foran den hellige torn (se nedenfor); på den sidste dag følte hun sig så grebet, at hun besluttede at trække sig tilbage fra verden. Nogen tid efter lod hun sig under navnet Charlotte de la Passion optage som novice i klosteret Port-Royal de Paris. Da hendes mors forsøg på at overtale hende til at træde ud af klosteret mislykkedes, fik moderen fremvirket en hemmelig arrestbefaling (*Lettre de cachet*); herefter levede Mademoiselle Roannes meget tilbagetrukket i forældrenes hus indtil 1663; skønt hun vedholdende havde fornyet sit nonneløfte skriftligt, fik hun i 1664 udvirket en dispensation fra løftet og giftede sig i 1667. Hun døde i 1683. Se bilag III i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 263f. Her er de ni overleverede breve fra Pascal til hende delvis aftrykt, s. 264-270, hvoraf det fremgår, at det brev, SK her refererer til, er det andet, skrevet en måned efter det omtalte under, formentlig i begyndelsen af april 1656. – **denne lille Perrier⁵ Helbredelse (...)** ved et Under: se s. 678f., hvor det fortælles, at Port-Royal de Paris på anmodning havde lånt en torn fra Kristi tornekrone fra en from gejstlig; tornen ankom en fredag i fastetiden, hvor der blev holdt messe og procession i klosterkirken. Under kysningen af relikvierne blev en pige på 10 til 11 år, datter af Perrier, ansat ved skattedomstolen i Clermont i Auvergne, og niece til Pascal, bedt om at berøre sit syge venstre øje med den hellige torn; det gjorde hun, og hendes øje blev helbredt ved et under. If. bilag III i H. Reuchlin *Pascal's Leben*, s. 265, var hendes navn Margarethe.

I trykt udgave: Bind 24 side 113 linje 12

◀ **den Dialektik som Joh. Climacus gør gjældende: en Aabenbaring ... er Mysteriet** : hentyder formentlig til passagerne om forholdet mellem åbenbaring og hemmelighed, at åbenbaring i strengere

forstand alene kendes på, at den er hemmeligheden, i kap. 2 i andet afsnit af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i SKS 7, 195 og 223. – **Joh. Climacus:** Johannes Climacus, den pseudonyme forf. af *Philosophiske Smuler* (1844) og *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846). Navnet Climacus hentyder formentlig til den gr. teolog og munk Johannes Klimax el. på lat. Climacus (o. 579-649), der levede 40 år som eneboer ved foden af Sinajbjerget og var forf. til værket *Κλίμαξ τοῦ παραδείσου* (gr. (Klímax toú paradeísou), på lat. *Scala paradisi, Paradisstigen*), heraf hans tilnavn. Se i øvrigt den fyldigere kommentar i SKS K4, 197.

I trykt udgave: Bind 24 side 113 linje 27

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 6

◀ **lige fuldt** : desuagtet, alligevel.

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 8

◀ **jeg jo ikke er en Lærer ... En, der selv er blevet udviklet** : sml. det opr. manuskript til de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« (114,22), hvor SK skriver: »Maaskee vil dog Een og Anden forundre sig, naar han har læst disse Skrifter; men Ingen mere end jeg, der nu (efter i omtrent 7 Aar at have været Forf. og rigtignok som i eet Aandedrag), idet jeg vender mig om og betragter det Tilbagelagte[,] med Forundring næsten gysende seer, at det Hele virkelig ogsaa kun er een Tanke, som jeg nu ganske tydeligt forstaaer det, medens jeg dog fra Begyndelsen hverken havde tænkt at skulde vedblive at være Forf. i saa mange Aar, ell. har havt en saa storartet Hensigt. Dette er philosophisk, en Reflexions-Udvikling, hvilken beskrives baglænds, og først kan sees, efterhaanden som den tilbagelægges, først forstaaes, naar den er tilbagelagt. (...) 'Opdragelse i Christendom' er Det, der overalt behøves; i denne Henseende mener jeg, at Forfatter-Virksomheden har Betydning. 'Læreren' kalder jeg, Forfatteren, mig dog ingenlunde; jeg er mig selv Den, som er blevet opdraget« (Pap. X 5 B 148, s. 348-350).

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 12

◀ **jeg er En ... udviklet under Produktiviteten (...) ikke var mig selv ... klar fra Begyndelsen** : sml. følgende passage i den endelige version af de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet«, hvor SK skriver: »Saaledes forstaaer jeg det Hele nu; fra Begyndelsen har jeg ikke saaledes kunnet overskue, hvad der jo tillige har været min egen Udvikling«, *Om min Forfatter-Virksomhed* (114,22), s. 13 (SV2 13, 534).

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 14

◀ **en Yttring i ... »Regnskabet« om min ligefremme Meddelelse** : henviser formentlig til følgende passage i »Regnskabet«, hvor SK skriver: »Men som Det, der er blevet meddeelt (det Religieuses Tanke) er blevet sat heelt og holdent ind i Reflexion og atter taget tilbage ud af Reflexion: saaledes har ogsaa *Meddelelsen* afgjørende været mærket af *Reflexion*, eller der er brugt den Art Meddelelse, som er Reflexionens, 'Ligefrem Meddelelse' er: ligefrem at meddele det Sande. 'Meddelelse i Reflexion' er: at *bedrage ind i det Sande*; men da Bevægelsen er at komme til det Eenfoldige, maa dog atter Meddelelsen engang, tidligere eller sildigere, ende i den ligefremme Meddelelse«, *Om min Forfatter-Virksomhed*, Kbh. 1851, s. 8 (SV2 13, 529f.). – »**Regnskabet**«: Da SK i 1849 overvejede at udgive »Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed«; »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«; »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« med tilhørende følgebog »Den bevæbnede Neutralitet eller Min Position som christelig Forfatter i Christenheden«; og »Det Hele med eet Ord«, i én bog under titlen *Om Forfatter-Virksomheden* el. *Om min Forfatter-Virksomhed skrevet i 1848*, ændrede han titlen på »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« til »Regnskabet«. Senere kom »Regnskabet« til at udgøre hoveddelen af *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 3-14 (SV2 13, 525-535); her er det dateret »Kbhavn i Marts 1849«, s. 5 (SV2 13, 527).

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 22

◀ **simplement** : fr., simpelt, ligefremt.

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 25

◀ **alt det Opbyggelige har været ligefrem Meddelelse** : 114,28.

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 25

◀ **ligefrem Meddelelse om Forfatterskabet** : 114,22.

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 27

◀ **et Forfatterskab ... indirecte Meddelelse ved ... Pseudonymer ... ligefrem Meddelelse i det**

Opbyggelige : se »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 8f., hvor det i forlængelse af ovenstående citat hedder: »Der begyndtes, **maieutisk**, med æsthetisk Frembringelse, og den hele pseudonyme Productivitet er et saadant *Maieutisk*. Derfor var denne Productivitet jo ogsaa pseudonym, medens det ligefremme Religieuse – der fra Først af var tilstede i en Antydning Glimten – bar mit Navn. Det ligefremme Religieuse var fra Først af tilstede; thi 'to opbyggelige Taler 1843' ere jo samtidige med 'Enten – Eller'. Og for at sikre denne det ligefremme Religieuses Samtidighed, derfor fulgte saa samtidigt med enhver Pseudonym en lille Samling af 'opbyggelige Taler', indtil 'Afsluttende Efterskrift' kom, der stiller Problemet (...) hele Forfatterskabets Problem: 'det at blive Christen*'). Fra det Øieblik ophører det ligefremme Religieuses Glimten; thi nu indtræder den blot religieuse Productivitet: 'opbyggelige Taler i forskjellig Aand'; 'Kjerlighedens Gjerninger'; 'Christelige Taler'« (SV2 13, 530f.). Noten *), s. 9, lyder: »*Situationen* (i 'Christenhed', hvor man altsaa er Christen – at blive 'Christen') *Situationen*, der, hvad enhver Dialektiker seer, sætter Alt ind i Reflexion, gjør tillige en indirecte Methode fornøden, fordi Opgaven her maa være at operere i Retning af Sandsebedrag: at kalde sig Christen, maaskee indbilde sig at være det, uden at være det. Den, der anbragte Problemet, bestemte sig derfor ikke *ligefrem*, sig at være Christen, de Andre ikke at være det, nei *omvendt*, han negter sig at være det og indrømmer de Andre det. Dette gjør Joh. Climacus. – I Forhold til den rene Modtagelighed, som det tomme Kar der skal fyldes, er *ligefrem* Meddelelse paa sin Plads; men hvor der er Sandsebedrag med, altsaa et Noget, der først skal bort, der er ligefrem Meddelelse paa urette Sted« (SV2 13, 530).

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 28

◀ et **Majeutisk**: som vedrører majeutik, jordemoderkunst; af gr. maieúesthai, at forløse (en fødende). Hentyder til Sokrates' jordemoderkunst, som bestod i, at han ved samtale kunne forløse en anden, der i forvejen var svanger med en viden, som han blot havde glemt og nu måtte hjælpes til at generindre. Jf. fx Platons dialog *Theaitetos*, 148e - 151d (jf. *Platons Skrifter*, udg. af C. Høeg og H. Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41] (forkortet *Platons Skrifter*); bd. 6, s. 102-106).

I trykt udgave: Bind 24 side 114 linje 33

◀ **seul à seul** : fr., fuldstændig alene, i enrum.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 4

◀ i **Reuchlin Pascals Leben ... p. 30 ... ene (seul a seul) at overveie dette Skridt** : kort referat af en længere passage i et brev af 19. juni 1648 fra Jacqueline Pascal til sin far, der er på kurophold i Auvergne, gengivet i 1. Bog »Pascals Leben bis zum Jahre 1656« (afsnittet om faderens modstand mod Jacquelines ønske om at blive nonne i det cisterciensiske nonnekloster Port-Royal de Paris (111,32)) i Hermann Reuchlin (111,32) *Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften zum Theil nach neu aufgefundenen Handschriften mit Untersuchungen über die Moral der Jesuiten*, Stuttgart og Tübingen 1840 (forkortet *Pascal's Leben*), s. 29f., hvor Jacqueline Pascal skriver: »Sie wissen ja doch, mein Vater, wie Leute, welche auf die verschiedenste Weise an die Welt gebunden oder davon ledig sind, die aber einige Sorge für sich selbst haben, daß diese Leute an allen bedeutenden Festen, oft auch zu anderen Zeiten (...), vierzehn Tage oder drei Wochen lang in einem geistlichen Hause eine Retraite halten, indem man sich darin mit der Erlaubniß der Superiorin einschließt, um sich mit Gott allein zu unterhalten, mitten unter Personen, welche nur ihm angehören. Da sich diejenigen, so am meisten Sorge tragen für ihr Heil, wo möglich in die geordnetsten Häuser zurückziehen, sehen Sie, wie ich glaube, meine Absicht wohl ein, und theilen mit mir die Ueberzeugung, daß ich keine bessere Wahl treffen kann, als die Augen dazu auf Port-Royal de Paris zu werfen (...). Denn da Gott mir die Gnade erzeigt, jeden Tag die Kraft meiner Berufung zu vermehren, welche er mir geschenkt und welche zu behalten Sie mir erlaubt, das heißt, das Verlangen diese Berufung zu erfüllen, sobald er mir nur seinen Willen durch den Ihrigen kund thut; da, sage ich, dieses Verlangen mit jedem Tage zunimmt, und da ich nichts auf der Erde sehe, was mich von seiner Erfüllung abhalten könnte, sobald es nur Ihr Wille wäre; so würde mir diese Retraite als eine Probe dienen, um mich zu versichern, ob mich Gott an diesem Orte haben will. Hier könnte ich ihn ganz allein (seul à seul) vernehmen; vielleicht würde ich dabei finden, daß ich nicht für dergleichen Orte geboren bin«. – **Jacqueline**^S: Jacqueline Pascal (1625-61), Blaise Pascals (113,12) yngste søster. Efter sin fars død i 1651 trådte hun endelig ind i klosteret Port-Royal de Paris og trods modstand fra sin ældre søster Gilberte modtog hun nonnesløret i 1653.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 5

◀ **Ein Wahn, der mich beglückt ... mich zu Boden drückt. Citeret i ... Pascals Leben ... p. 72** : mottoet for 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 72. – **Provincialbrevene**: 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 11

◀ **Jesuiterne** : 111,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 17

◀ **hvad Reuchlin i Pascals Leben 2^{den} Bog siger om Jesuiterne ... en lax Moral for Andre** : henviser til følgende passage i 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 91f. (om »die laxen Disciplin-Grundsätze bei der Majorität der Jesuiten«), hvor Reuchlin skriver om den jesuitiske orden 'Jesu Selskab': »daß selbst Gegner des Ordens ihm das Zeugniß gaben, er sey das Widerspiel und Gegentheil der Pharisäer, indem diese, wie Christus von ihnen sagt, Löbliches lehrten, aber ihren Lehren nicht nachkamen, während die Jesuiten zwar schlechte oder bedenkliche Lehren verbreiten, aber sich meist durch einen guten Lebenswandel empfehlen und – wo sie nicht etwa an Ketzern oder anderen Gegnern ihrer Herrschaft eine Ausnahme machten – mit einem guten Beispiele vorangehen.*«
Noten, s. 92, lyder: »Die *Apologie pour la doctrine des Jesuites Liège 1703* schreibt: Die Gegner der Jesuiten sagen, dieser leben gut, aber sie lehren übel. Das konnten einzelne Ketzer thun, aber nicht eine ganze Gesellschaft ein Jahrhundert lang. Man wird im Gegentheil eher solche finden, welche den Rigorismus predigen und in der Sittenlaxheit leben. Das hieß ja durch die enge Pforte in die Hölle eingehen.« –
Pharisæerne: Farisæerne udgjorde en af de mest indflydelsesrige bevægelser i den antikke jødedom i hellenistisk-rom. tid, dvs. fra o. 100 f.Kr. til Jerusalems ødelæggelse i 70 e.Kr. De lagde vægt på en nøje overholdelse af Moseloven, herunder også det kompleks af renhedsforskrifter, der angik præsteskabet; ud fra Moseloven skabte de en omfattende mundtlig tradition for udlægning af dens bud, kaldet 'fædrenes' el. 'de gamles overlevering'. De troede desuden på de dødes opstandelse til dom og på mellemvæsner, engle. Deres antal på Jesu tid skal have været o. 6.000. – **de bandt svære Byrder ... selv ikke rørte dem med en Finger**: hentyder til Matt 23,4, hvor Jesus siger om farisæerne: »de binde svære [svære, tunge] Byrder, vanskelige at bære, og lægge Menneskene dem paa Skuldrene; men selv ville [vil] de ikke røre dem med en Finger« (NT-1819). – **lax**: løs, slap; ofte om slaphed i moralsk henseende.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 18

◀ **hvad Reuchlin (I. c. p. 98) ... Eskobar kalder Skriftefaderen »den Skriftendes Advocat« ... før var han Dommeren** : henviser til følgende passage i 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i H. Reuchlin *Pascal's Leben*, s. 98, hvor Reuchlin (111,32) skriver: »Escobar nennt den Beichtvater den *Advokaten* des Beichtenden, früher war er mehr als sein Richter angesehen worden; so mußte oder durfte er denn in der sich so oft widersprechenden Masse von Autoritäten die seinem Klienten günstigste suchen, wenn sie auch gegen seine persönliche Ueberzeugung war.« – **I. c.**: forkortelse for 'loco citato', lat., 'på det anførte el. nævnte sted', her *Pascal's Leben*. – **Eskobar**: Antonio de Escobar y Mendoza (o. 1589-1669), sp., rom.-katolsk moralteolog og forf.; i 1605 optaget i jesuiterordenen (111,32), virkede som præst og skriftefader i Valladolid, Burgos og Salamanca i Spanien; foruden digte og religiøse teaterstykker skrev han omfattende eksegetiske og moralteologiske værker, som fandt stor udbredelse, herunder *Liber theologiae moralis* (Bog om moralteologi), der udkom i 1642 og i det første tiår derefter i o. 40 oplag. Det var pga. dette omfangsrige værk, at Pascal i sine 'Provincialbreve' (113,12) angreb Escobars lære som udtryk for en slap jesuitisk moralforståelse. – **Defensor**: forsvarer, værner.

I trykt udgave: Bind 24 side 115 linje 27

◀ **Pascal** : 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 3

◀ **cfr. Reuchlin Leben Pascals p. 135 og 136** : jf. H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 135 og 136.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 4

◀ **I 10de Brev ... ivrer P. ... elske Gud i Gjerning, men nu ikke mere** : referat af følgende passage i 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i *Pascal's Leben*, s. 135: »Pascal aber eifert am Schlusse seines zehnten Briefs: Die Willkühr, womit man die heiligsten Regeln des christlichen Wandels zu erschüttern wagt, geht so weit, daß sie Gottes Gesetz vollkommen umstürtz. Man verletzt das große Gebot, welches das Gesetz und die Propheten zusammenfaßt; man greift die Frömmigkeit im Herzen an; man nimmt ihr den belebenden Geist, man sagt, die Liebe zu Gott sey zur Seligkeit nicht nöthig; man geht sogar so weit, zu behaupten, daß diese Dispens von der Liebe Gottes der Vortheil ist, den Christus in die Welt gebracht. Dieß ist der höchste Grad der Gottlosigkeit. Der Preis des Blutes Christi ist also, daß er uns diesen Dispens erworben! Vor seiner Menschwerdung war man zur Liebe Gottes verpflichtet; seit aber Gott die Welt also geliebt, daß er seinen einzigen Sohn ihr geschenkt, soll die durch ihn losgekaupte Welt der Last der Liebe entbunden seyn!« – **Provincialbrevene**: 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 5

◀ **In den zerstreuten Gedanken Pascals ... Die Liebe ist kein bildliches Gebot ... ist abscheulich** : citat fra 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i *Pascal's Leben*, s. 135f. Citatet ligger i forlængelse af det i foregående kommentar citerede. SK skriver 'Xstus' for 'Christus' og udelader komma

efter 'dazu'.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 10

◀ **Der Messias soll ... ein großer, weltlicher Fürst seyn ... als jenes die jüdische** : citat fra 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i *Pascal's Leben*, s. 136. Citatet ligger i forlængelse af det i foregående kommentar citerede. SK skriver 'Xsten' for 'Christen' og 'Sacramente' for 'Sakramente'. – **Messias**: gr. transskription af hebr. Mashijách og aramaisk Meshichá, svarende til gr. Kristus, den salvede; heraf lat. Kristus. Jøderne tolkede de gammeltestamentlige profetier om den kommende Messias (hebr., den salvede) som en jordisk konge, der skulle befri dem fra den rom. besættelsesmagt, jf. fx Joh 6,15 og 18,33ff. Messias bruges som betegnelse for Jesus i NT.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 17

◀ **Formastelse** : dumdristighed, hovmod, bespottelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 27

◀ **Jesuiternes**: 111,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 116 linje 30

◀ **Pascal** : 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 2

◀ **Bemærkning af P. ... saa tager man det ikke unaadigt op ... Mangel paa Kjerlighed** : henviser til følgende passage i 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 136f., hvor Reuchlin (111,32) skriver: »Es ist, als sähen wir den Eindruck, welchen dieser eilfte Brief in der Gesellschaft machen mußte, auf den Gesichtern abgemalt, wenn Pascal sich darin an Diejenigen wendet, welche in ihrem blinden Eifer seine Rüge gegen die Verdrehung des Heiligsten bitter tadeln. Kommt dieser Tadel nicht aus dem uns selbst unbewußten Mißvergnügen, welches der unselige Grund in uns immer gegen Diejenigen aufregt, die sich dem Erschlaffen der Sitten widersetzen? Was ist doch das für ein Eifer, der gegen Diejenigen entrüftet ist, welche gegen die öffentlichen Sünden Anklage erheben, nicht gegen Diejenigen, welche sie begehen. (...) Aergern sie sich, wenn man sie vor vergiftetem Fleische, vor einer Stadt warnt, worin die Pest ist? Woher kommt es aber, daß sie dennoch für ein Mangel der Liebe halten, wenn man Grundsätze aufdeckt, welche der Religion schädlich sind? Woher anders, als daher, daß sie aus Liebe zum Leben Alles, was zu seiner Erhaltung dient, günstig aufnehmen, während ihre Indifferenz für die Wahrheit sie nicht nur keinen Theil an ihrer Vertheidigung nehmen läßt, sondern auch macht, daß es ihnen wehe thut, wenn man sich anstrengt, die Lüge zu vernichten.« – **Provincialbreve**: 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 3

◀ **I samme Brev ... viist de Saar, man kunde slaae, men endnu ikke slaaet dem** : henviser til følgende passage i 2. bog »Die Provinzialbriefe und die Kasuistik der Jesuiten« i H. Reuchlin *Pascal's Leben*, s. 137: »Meine bisherigen Briefe, sagt er [Pascal], sind nur ein Spiel vor dem wahren Kampfe. Ich habe bisher eigentlich nur die Wundern gezeigt, welche man euch schlagen kann; gethan habe ich dieß bisher noch nicht.« – **Jesuiterne**: 111,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 11

◀ **foredrages** : fremføres, her først og fremmest i tidens prædikener.

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 20

◀ **Værkhellighed** : opnåelse af hellighed (el. frelse) ved udøvelse af fortjenstfulde gode gerninger (undertiden med bibetydning af skinhellighed).

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 26

◀ **henflye til Naaden**: tage sin tilflugt til.

I trykt udgave: Bind 24 side 117 linje 28

◀ **etsteds i Neanders Bernhard af Clairvaux ... Arnold af Brescia ... ikke strider derom** : hentyder måske til følgende passage i del II, C »Bernhards Kampf mit Peter Abälard und Arnold von Brescia«, i August Neander *Der heilige Bernhard und sein Zeitalter. Ein historisches Gemälde*, 2. omarb. udg., Hamborg og Gotha 1848 [1813], s. 298f.: »Wenn Abälard des in sich zurückgezogenen Geistes Richtung auf das Göttliche und Ewige als die nothwendige Eigenschaft eines wahren Mönchs schilderte, wenn er das Bild der ächten

christlichen Lehrer in dem Leben der Apostel darstellte, wenn er die Kirche auf ihre eigentliche, geistliche Wirksamkeit zurückwies, und in den Momenten des frommen Eifers selbst die Rücksicht auf den ihn sonst beschränkenden kirchlichen Lehrbegriff vergaß, so drangen solche Worte tief in Arnolds Gemüth. Er erkannte in den Evangelien, zu denen Abälard häufig hinwies, die ursprüngliche Bestimmung der von Christo gestifteten Kirche; er umfaßte mit Liebe und Sehnsucht das in den apostolischen Schriften ausgedrückte Bild von der Wirksamkeit der Apostel und dem Leben der ersten christlichen Gesellschaft, und desto heftiger wurde nun sein Unwille, wenn er den geistlichen Stand und die Kirche seiner Zeit so sehr entartet sah von jener herrlichen Bestimmung, durch so viel Weltliches, das nach ihrer ursprünglichen Idee ihr so fern liegen sollte, entstellt. Er ging in der Polemik gegen die Kirche seiner Zeit weiter als sein Lehrer. Sein warmes Gemüth, das bei ihm das Vorherrschende war, machte ihn freier und kühner; für ihn hatte das Praktische mehr Interesse als das Spekulative, und er war ein Mann ganz aus einem Stück, was man (...) von Abälard nicht sagen kann.« I øvrigt handler de følgende sider 298-318 i høj grad om Arnold af Brescias reformkamp mod kirkens og gejstlighedens verdsliggørelse. Den omtalte Abälard er Pierre Abélard el. Petrus Abaelard (1079-1142), fr. skolastisk filosof, teolog, munk og abbed. – **Neanders**: Johann Wilhelm August (opr. David Mendel) Neander (1789-1850), ty. protestantisk teolog; konverterede i 1806 fra jødedom til kristendom; fra 1812 prof. i kirke- og dogmehistorie i Heidelberg, fra 1813 i Berlin. Neander udviklede den kirkehistoriske monografi, forstod kirkehistorie som fromhedshistorie og søgte at afdække den kristne fromhed i dens individuelle historiske fremtrædelsesformer. – **Bernhard af Clairvaux**: el. Den hellige Bernhard (o. 1090-1153), fr. cisterciensermunk, teolog og mystiker; fra 1115 abbed for klosteret i Clairvaux; kanoniseret i 1174. Foruden et stort antal breve og talrige prædikener efterlod han sig et omfattende forfatterskab. – **Arnold af Brescia**: (o. 1100-1155), ital. munk og præst; formentlig elev hos Abaelard i Paris 1115-20, munk i augustinerkorherrernes orden, præsteviet. Førende i reformbestræbelserne mod kirkens og gejstlighedens verdsliggørelse og fortaler for et asketisk liv i apostolsk fattigdom. Blev dømt af Laterankonciliet i Rom i 1139 og flygtede til Paris, hvor han støttede Abaelard i kampen med Bernhard af Clairvaux; da han selv kom under hårde angreb fra Bernhard, flygtede han til Zürich. Vendte i 1145 tilbage til Rom, hvor han fortsatte sin reformkamp. Blev ekskommunikeret i 1148 og i 1155 henrettet ved hængning, hvorefter hans lig blev brændt.

I trykt udgave: Bind 24 side 117m linje 5

◀ **den 1ste Afhandling i H. H^s to Afhandlinger** : »Har et Menneske Lov til at lade sig ihjelslaae for Sandheden? Et eenligt Menneskes Efterladenskab. Digterisk Forsøg«, nr. 1 af *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* af pseudonymen H. H. (1849), i *SKS* 11, 57-93.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 1

◀ **I den staaer, at En ... Handlekraft saa langt han tier ... maa han ikke sige det** : henviser til følgende passage i »Introduction« til nr. 1: »Taushed og Handlekraft svare ganske til hinanden; Taushed er Handlekraftens Maalestok; et Menneske har aldrig mere Handlekraft, end han har Taushed. Ethvert Menneske forstaaer meget godt, at det at handle er noget langt Større end det at tale derom; er han derfor sikker paa sig selv, at han kan gjøre det, og har han besluttet, at han vil gjøre det, saa taler han ikke derom.« *SKS* 11, 62,7-12.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 2

◀ **Peter i hans Convents-Promemoria ... en Inconseqvents: her var jo talet** : henviser til den trykte version af det foredrag, SKs ældre bror P.C. Kierkegaard holdt på Roskilde præstekonvent i Ringsted den 30. okt. 1849, om SK som repræsentant for det ekstatiske og H.L. Martensen (138,20) for det besindige. Heri omtaler P.C. Kierkegaard *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* som plagiat af SKs »Række af Arbejder« og klandrer dem for at savne »den ægte Lidenskabs Præg«, hvorpå han siger: »Ja, naar den første af dem, om jeg mindes ret, gjentager den ikke ugrundede Paastand om *Taushedens Energi*: den, der siger det, gjør det ikke og omvendt, – saa finder jeg det i den ekstatiske Literatur rigtignok ganske i sin Orden at see ogsaa den Sætning anbragt à cheval [fr., til hest] paa Paradoxets Rageknivs-Od; men saa forstaaer jeg ikke, i hvad Relation den hele Afhandling da giver sig af med Spørgsmaalet om, hvorvidt En tør udsætte *Andre for det Ansvar*, de paadrage sig ved at gjøre ham til *Martyr*. Thi saa synes det idetmindste mig, som om den, der levende kjendte Situationen, han taug nødvendigvis, og den, der debatterer den (og vel endda med Bevidsthed gaaer den nær liggende Løsning forbi), han er midt i Livs-Protesten gaaet over til Theoriens Parti«, *Dansk Kirketidende*, udg. af R.Th. Fenger og C.J. Brandt (bd. 1-8, 1845-53, ktl. 321-325), nr. 219, den 16. dec. 1849, bd. 5, sp. 191. – **Peter**: Peter Christian Kierkegaard (1805-88), da. teolog og præst; cand.theol. i 1826, dr.phil. i Göttingen i dec. 1829 og lic.theol. ved Københavns Universitet i jan. 1836; manuducerede til teologisk embedseksamen frem til 1842, da han blev kaldet til sognepræst for Pedersborg og Kindertofte ved Sorø. Han var nært knyttet til N.F.S. Grundtvig (124,2) og et respekteret medlem af kredsen omkring ham, herunder som medlem af Roskilde præstekonvent. Den 29. dec. 1849 opnåede han valg til Landstinget som repræsentant for Bondevennerne (el. Venstre), men indmeldte sig i feb. 1850 i Centrums landstingsafdeling, jf. hans Dagbog for 1828-50 (NKS 2656, 4°, I), s. 158. – **Convents-Promemoria**: egl. til erindring; sigter til, at P.C. Kierkegaard nedskrev sit foredrag efter

erindringen. Herom hedder det i en indledende note i den trykte version af foredraget: »Det har været mig umuligt, nøiere end her er skeet, at opskrive Indholdet af, hvad jeg mundtlig fremførte. Og da ingen Debatte derom fandt Sted, vil det vel heller ikke komme videre an derpaa. Tankegang og Indhold er der, saavel som Meget af det Enkelte, saavidt jeg kunde mindes«, sp. 171.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 4

◀ **aabne dog Muligheden af et Martyrium ... af den Grund sloge ham ihjel** : sml. pkt. 3 i slutningen af D. i nr. 1: »Forøvrigt er det, filosofisk-dialektisk mærkeligt [bemærkelsesværdigt, interessant] nok at betænke, at det slet ikke var utænkeligt, at et Menneske kunde blive slaaget ihjel, just fordi han forfægtede denne Anskuelse, at et Menneske ikke har Lov til at lade sig slaae ihjel for Sandheden. Hvis han saaledes var samtidig med en Tyran (denne være et enkelt Menneske eller Mængden), saa vilde maaskee Tyrannen misforstaaet betragte dette som en Satire over sig, og blive saa opbragt, at han slog ham ihjel, ham, der netop forsvarede den Anskuelse, at et Menneske ikke har Lov til at lade sig slaae ihjel for Sandheden.« SKS 11, 89,3-11.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 9

◀ **Dette findes vist optegnet i Journalerne fra den Tid** : sigter dels til journaloptegnelsen NB11:64, fra maj 1849, i SKS 22, 41, dels til journaloptegnelsen NB14:107, fra dec. 1849, i SKS 22, 408 (se kommentarerne hertil).

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 13

◀ **rode efter** : søger efter (det), slå efter.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 15

◀ **det Fortjenstlige** : det fortjenstfulde, det prisværdige; i den lutherske dogmatik udtryk for den fejlagtige opfattelse, at man kan gøre sig fortjent over for Gud (til retfærdighed og frelse) i kraft af sine egne handlinger og præstationer, herunder også frivillig armod, askese, faste, osv., se fx art. 4, art. 6 og art. 20 i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (lat., *Den augsburgske Bekendelse*) fra 1530.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 18

◀ **til Vederlag** : til gengæld.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 25

◀ **formaster sig til** : drister sig til frækt, hovmodigt, bespotteligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 118 linje 29

◀ **Pascal** : 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 1

◀ **Kort, vil man sige ... stor for at dømme om Sligt ... citeret i ... Pascals Leben p. 238** : henviser til følgende passage i 4. bog »Die Gedanken Pascals über die Religion« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 238: »Kurz, wenn man sagen will, der Mensch sey zu wenig, als daß er die Gemeinschaft mit Gott verdiente, so muß man sehr groß seyn, um darüber zu urtheilen.« – **Pensees**: *Pensées* el. *Pensées sur la religion* (113,12).

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 2

◀ **Pascal** : 113,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 6

◀ **Kun at kjende Gud speculativt, er slet ikke at kjende ham. ... Pascals Leben p. 243** : gengivelse af følgende passage i 4. bog »Die Gedanken Pascals über die Religion« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 243: »Gott nur spekulativ kennen, heißt, ihn nicht kennen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 7

◀ **Dr. theologiæ** : lat., doktor i teologi.

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 14

◀ **Pascal var en berømt Mathematiker** : Allerede som 16-årig skrev Pascal en afhandling om keglesnit,

som vakte stor opmærksomhed. For at lette de besværlige beregninger for sin far, Étienne Pascal, ligeledes en berømt matematiker, konstruerede han i 1642 en prototype på en regnemaskine, som han videreudviklede, indtil den fandt sin endelige form i 1652. Sideløbende foretog han en række fysiske undersøgelser, hvis resultater han lod offentliggøre. I 1653 og 1654 udførte han sine mest betydelige matematiske ideer, fx forarbejder til integralregning og udviklingen af den aritmetiske trekant, som han beskrev i en afhandling, der dog først udkom posthumt i 1665, hvorefter figuren er blevet kendt som 'den pascalske trekant'. Senere førte hans matematiske undersøgelser til bestemmelse af cykloiden i en afhandling fra 1658. – Om den indflydelse, Pascals undersøgelser af matematiske, geometriske og fysiske forhold, har for modtagelsen af hans tanker om religion og kristendom, se H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 251f.

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 15

◀ **Mynster** : Jakob Peter Mynster (1775-1854), da. teolog, præst, forf. og politiker; fra 1802 sognepræst i Spjellerup, fra 1811 residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København og fra 1826 tillige hofprædikant, fra 1828 kgl. konfessionarius samt hof- og slotspræst ved Christiansborg Slotskirke, fra 1834 biskop over Sjællands stift. Som Sjællands biskop var Mynster den da. kirkes primas og kongens personlige rådgiver. I årene 1835-46 var han medlem af stænderforsamlingen i Roskilde og i 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling. Han havde sæde i en lang række styrende organer og var primus motor i udarbejdelsen af den autoriserede oversættelse af Det Nye Testamente af 1819, af *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, Kbh. 1839, og af det autoriserede *Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog*, Kbh. 1845. Mynster avancerede i 1847 til rang i 1. klasse, nr. 13, og skulle tituleres med 'eminence'.

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 20

◀ **et Sted af Pascal i hans pensees ... elskelig i deres Øine. ... Pascals Leben p. 223** : gengivelse af følgende passage i 4. bog »Die Gedanken Pascals über die Religion« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 223: »Die Methode und Folge, wornach Pascal dabei verfährt, hat er selbst gezeichnet: Bei Denen, welche Widerwillen gegen die Religion haben, hat man mit dem Beweise anzufangen, daß sie der Vernunft nicht entgegen; sofort daß sie ehrwürdig ist, man muß ihnen Achtung vor ihr einflößen; sodann muß man sie ihnen libenswürdig machen und den Wunsch erwecken, daß sie wahr sey, weiter durch unbestreitbare Belege zeigen, daß sie wirklich wahr ist; ganz besonders aber kommt es darauf an zu überzeugen, daß sie liebenswürdig ist, weil sie das wahrhaft Gute verspricht.« – **Pascal i hans pensees**: *Pascals Pensées* el. *Pensées sur la religion* (113,12).

I trykt udgave: Bind 24 side 119 linje 22

◀ **Epictet** : el. Epiktet, hvis gr. navn er Epiktetos (o. 50 - o. 130 e.Kr.), gr.-rom. filosof. Han var opr. slave, men blev frigivet og udgjorde sammen med Seneca og Marcus Aurelius de betydeligste fortalere i Rom i 1. og 2. årh. e.Kr. for stoicismen, en filosofisk skole, som blev grundlagt af Zenon o. 300 f.Kr. i Grækenland. Blev i 94 e.Kr. forvist fra Rom til Nikopolis i Epirus el. Epeiros (i det nuværende Grækenland), hvor han grundlagde en filosofisk skole. Epiktets samtaler om morallære blev nedskrevet af hans elev Flavius Arrianus i *Encheiridion* (Lille håndbog), jf. *Epiktets Haandbog. Af det Græske oversat og med Anmærkninger oplyst af E. Boye*, Kbh. 1781, ktl. 1114 (forkortet *Epiktets Haandbog*); jf. også ktl. 1113 og 1205.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 3

◀ **han er en Slave** : herom fortælles det af Boye i »Epiktets Levnet«, upagineret, i *Epiktets Haandbog*: »Man veed, at han har været en Slave, men paa hvad Maade han er kommen i den Stand, findes ikke berettet. Ogsaa dette veed man, at *Epaphroditus*, Keiser *Neros* Friegivne og Secretair, har været hans Herre. Af ham fik *Epiktet* sin Frihed, og kom derpaa til Rom, hvor han anvendte sin Tid paa den stoiske Philosophie; han ikke blot studerede den, og gav Underviisning deri, men viste og [også] Anvendelsen i hans Opførsel. Fri altsaa for Stolthed og Begierlighed efter Rigdom levede han et retskaffent og nøisomt Liv, vel tilfreds i sin fattige Stand.«

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 5

◀ **Stoicismens Stolthed** : sml. Boyes »Fortale« til *Epiktets Haandbog*, bl. 3: »Ingen philosophisk Sekt [parti, skole], uden [undtagen] den stoiske, har paa saa uanseelig en Grund, paa den Sats [grundsætning] om Menneskets Magt over sine Meeninger, opført saa prægtig en Bygning, saa ypperlig en Sædelære, hvis Efterlevelse gjør Mennesket til en Gud paa Jorden, til sin Lykkes egenmægtige Skaber.«

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 8

◀ **Cuur** : kur.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 13

◀ **tjenligt** : gavnligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 14

◀ tages saa **haart paa**: hårdt fat på.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 14

◀ **de første Ord af Epictet: nogle Ting ere ... andre ikke i vor Magt** : frit citat fra kap. 1, § 1, i *Epiktets Haandbog*, s. 3f.: »Nogle Ting ere i vor Magt, andre ikke. I vor Magt ere vore Meeninger, Tilbøieligheder, Begieringer, Afskye; og med eet Ord, hvad der er vor egen Gierning. Men ikke i vor Magt ere Legemet, Eiendom, andres Tanker om os, Statsbetieninger, og med eet Ord, hvad der ikke er vor egen Gierning.«

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 16

◀ **hører Slaven sukkende ... som en Slave maa lære det** : sml. Boyes note til det anførte citat i *Epiktets Haandbog*, s. 3f.; s. 4: »'mit Legeme kan lægges i Jern, men jeg ikke; (siger Epiktet) thi min Villie kan ikke Jupiter selv faae Magt over.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 19

◀ **Vistnok** : ganske vist, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 25

◀ **Kjællinger** : nogen, der er blødagtige, feje.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 25

◀ **tilgavns** : på en sådan måde, at det svarer til hensigten, til gavn (for os), fuldt ud, for alvor.

I trykt udgave: Bind 24 side 120 linje 27

◀ **Jacqueline Pascal** : 115,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 1

◀ **sagt af hende ... Intet er saa farligt ... høie Oplysthed (Erleuchtung) cfr. ... Pascals Leben p. 258. (Bilag I)** : gengivelse af følgende passage i bilag I »Briefwechsel von Agnes Arnauld und Jacqueline Pascal« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 257f.: »Aus den *Betrachtungen, welche Jacqueline über das ihr in Gemeinschaft mit Agnes zugefallene Loos über das *Mysterium des Todes Christi* anstellte, theilen wir Folgendes mit: / (...) Aeußere Werke: Es ist nichts so gefährlich als was Gott und den Menschen gefällt. Denn die Handlungen, welche Gott und den Menschen gefallen, haben etwas, was Gott gefällt und etwas Anderes, was den Menschen gefällt; so die Größe von St. Therese. Was Gott gefällt, war ihre tiefe Demuth in den Offenbarungen, was den Menschen gefiel, ihre Erleuchtung. So tödtet man sich, ihre Reden nachzuahmen, indem man vielmehr ihre Stellung nachzuahmen gedenkt, als zu lieben, was Gott liebt, und sich in den Stand zu setzen, welchen Gott liebt.« - **St. Thereses**: Therese el. Theresa fra \$\$\$|AAAvila el. Teresa de Jesús (Teresa af Jesus), den hellige Teresa (1515-82), sp. karmelitternonne, mystiker og stifter af ordenen 'de barfodede karmelitterinder' el. 'tereserinderne' (1562); under mystiske kontemplationer kom hun i ekstase og modtog 'store åbenbaringer'. Forfattede talrige skrifter af mystisk og asketisk art, herunder også digte. Helgenkåret i 1622 og i 1814 erklæret for Spaniens skytshelgeninde.*

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 2

◀ **et Inddyssende** : noget dyssende, noget, der bringer hvile og ro (over sindet), især beroligende vha. falske forestillinger.

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 15

◀ **enedes** : forenedes.

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 21

◀ **Hun siger ogsaa: Frygt Døden ... man bør være en Mand. cfr. l. c. p. 259** : gengivelse af følgende passage i bilag I »Briefwechsel von Agnes Arnauld und Jacqueline Pascal« i *Pascal's Leben*, s. 259: »Fürchte den Tod außer der Gefahr, nicht in der Gefahr, denn man muß Mann seyn.« - **l. c.**: forkortelse for 'loco citato', lat., 'på det anførte el. nævnte sted'.

I trykt udgave: Bind 24 side 121m linje 1

◀ **Jfr.** Maria: jomfru.

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 23

◀ **Reuchlin ... Jesuiterne ... opfattede Jfr. Maria ... Verdens Smerte ... gik igjennem hendes Hjerte** : hentyder til Hermann Reuchlins (111,32) redegørelse for jesuitternes dyrkelse af Jomfru Maria i 2. bog, kap. 1 »Des [Jesuiten] Ordens Entstehung und Principien; deren Entfaltung und Modificirung«, i hans *Geschichte von Port-Royal* bd. 1, s. 55-60. Her hedder det s. 58: »Ihr [Jomfru Marias] durchbohrtes Herz, in Kirchen, an den Heerstraßen und Fußsteigen, als Vignette in den Andachtsbüchern, nicht minder selten als das Kreuz, dargestellt, ist das Sinnbild des höchsten Leidens und der Versöhnung. Sie hat in dem Grade mehr für uns gelitten, als irgend eine Creatur zu leiden vermag, in dem Grade, in welchem sie über alle Creaturen erhaben ist; in den 24 Stunden des Leidens Christi duldeten sie mehr, als alle Märtyrer zusammen.« Og s. 60f.: »So müßten wir uns denn sehr täuschen, oder es ist ein unmittelbarer Zusammenhang zwischen dem eifrigen Verbreiten des Mariendienstes durch die Jesuiten und ihrer weichlichen Pönitanzordnung, welche bei ihnen mehr und mehr nur zur bloßen Ohrenbeichte wird.« Og endelig i det konkluderende afsnit s. 61: »Überblicken wir noch einmal das vor uns Liegende, so wird der Zusammenhang des Pelagianismus sowohl, als der schlaffen Sittenlehre und Disciplin mit dem jesuitischen Mariendienst nicht weiter in Frage gestellt werden können.« – **Pascals Leben**: *Pascal's Leben* (115,5). – **Jesuiterne**: 111,32. – **Smerte, der gik igjennem hendes Hjerte**: hentyder til Luk 2,35 og Joh 19,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 121 linje 24

◀ **Chateaubriand ... om at den christelige Veltalenhed ... Tzschirner (i hans Breve til Ch. ...) stemmer i** : henviser til følgende passage i Tzschirners første brev til Chateaubriand, »Ueber die gegenwärtige religiöse Stimmung der Welt und Herrn Chateaubriand's Bemühungen auf dieselbe einzuwirken«, i *Briefe eines Deutschen an die Herren Chateaubriand, de la Mennais und Montlosier über Gegenstände der Religion und Politik. Verfasst von Tzschirner*, udg. af [W.T.] Krug, Leipzig 1828, s. 21f., hvor Tzschirner skriver: »Von allem, was Sie über das Verhältniß des Christenthums zur Wissenschaft sagen, hat mich nichts als das Capitel über die heilige Beredtsamkeit befriedigt, ob Sie gleich nicht am rechten Orte hierüber geredet haben, da ja die Beredtsamkeit nicht zu den Wissenschaften sondern zu den Künsten gehört. Die heilige Beredtsamkeit ist ein Erzeugniß des Christenthums; die Priester in Griechenland und in Rom waren nur Priester, nicht Verkündiger des göttlichen Wortes; und mit Recht haben Sie darauf aufmerksam gemacht, daß das ganze Alterthum nichts hat, was mit der die Gemeinden der Christen erbauenden und behelrenden Rede sich vergleichen läßt. Denn wer möchte es verkennen, daß der menschliche Geist in der auf diesen großen und heiligen Zweck gerichteten Thätigkeit auf neue und eigenthümliche Weise sich geoffenbart und auch auf diesem Gebiete herrliche Werke hervorgebracht hat, welche ein bleibenderes und allgemeineres Interesse haben, als die Erzeugnisse der politischen Beredtsamkeit, weil sie nicht, wie diese, auf persönliche und locale Verhältnisse nur, sondern auf das sich beziehen, was zu allen Zeiten gilt und wichtig ist für alle Menschen? Hierüber bin ich ganz mit Ihnen einverstanden (...).« – **Chateaubriand**: François René Vicomte de Chateaubriand (1768-1848), fr. digter, politiker og diplomat. Chateaubriand, der indvarslede den fr. romantik, udgav i 1802 sit store værk *Le génie du Christianisme*, et poetisk forsvar for kristendommen som en følelsernes religion og et fantasiens evangelium, en inspirationskilde til martyrium, opofrelse og håb om evig salighed; med dette værk ville Chateaubriand bidrage til en genoplivelse af den katolske tro og dermed til en ny samfundsorden. – **hans Xstd⁵ Aand**: jf. begyndelsen af det første brev, hvor Tzschirner erklærer, at blandt Chateaubriands skrifter er det »die über den Geist des Christenthums¹)«, der for ham »die erste Stelle einnimmt«, s. 3; og i note 1 oplyser udgiveren: »*Génie du Christianisme, ou beautés de la religion chrétienne. Tom. I-IV. Paris, 1802.*« Det er dette skrift, Tzschirner refererer til i det anførte citat. – **Tzschirner**: Heinrich Gottlieb Tzschirner (1778-1828), ty., luthersk teolog og præst; fra 1805 prof. i teologi i Wittenberg, fra 1809 i Leipzig og fra 1815 tillige præst og superintendent; teologisk repræsenterede han en åbenbaringstro, etisk-kritisk rationalisme og betragtede på én gang kristendommens indhold som fornuftig og dens bibelske åbenbaringsform som overnaturlig.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 6

◀ **sættes af i** : slækkes på.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 12

◀ **Sophisternes Veltalenhed** : sigter til, at sofisterne (af gr. *sophistēs*, opr. en indsigtfuld og duelig mand), fællesbetegnelse for en række grækere, der i det 5. årh. f.Kr. mod betragtelig betaling optrådte som lærere, ikke kun i retorik og politik, men også i filosofi, naturvidenskab, antropologi og pædagogik, var kendt for deres veltalenhed. Siden Platon (3. årh. f.Kr.), der bekæmpede dem både politisk og filosofisk (fx i dialogerne *Sofisten*, *Protagoras*, *Gorgias* og *Theaitetos*), anvendes betegnelsen 's sofist' som regel nedsættende.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 18

◀ **Ordentlige** : sædvanlige, almindelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 24

◀ **Overordentlige** : usædvanlige, ekstraordinære.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 24

◀ **Sophisterne foredrage ... denne Distinction ... de store Fordringer ere ikke for os Alle** : hentyder formentlig til bilag X »Le-Moine's Schrift: Die bequeme Frömmigkeit« i H. Reuchlin *Pascal's Leben* (115,5), s. 296-304. Reuchlin gennemgår i dette bilag Le-Moines værk *La dévotion aisée* (122,32). Om anførte bog skriver han: »Das zweite Kapitel führt aus, daß *die Frömmigkeit für Niemanden unzugänglich ist; sie hat ihre hohen und niederen Grade, diese Ungleichheit gehört zur Schönheit der Kirche*. Die Frömmigkeit hat nicht bloß einen Gipfel, sie hat auch eine Stufe, ein Stockwerk gleich über dem Fundament, wozu man von der Thüre aus nur einen Schritt hat. Es gibt allerdings auserwählte Seelen, welche Gott zur höchsten Stufe der Frömmigkeit erhebt; (...) / Es gibt auch wieder zu einer minderen Höhe berufene Seelen, welche zwar eine niederere, aber doch auch ihre Stufe im Himmel haben werden, wenn gleich keine so hohe, noch in einem so großen Lichte«, s. 298. Og om kap. 3: »*Jeder Stand hat seine Tugenden, hat die ihm entsprechende Hülfe von der Natur und der Gnade; der geistliche und der weltliche Stand. (...) Jeder hat nur nach der seinem Stande entsprechenden Tugend und Frömmigkeit zu streben*«, s. 298. Og videre samme side: »Da die Frömmigkeit der Lage Jedes angemessen ist, kann sie nicht so ärgerlich und unerträglich seyn. Im Verhältniß zu den verschiedenen Verpflichtungen schenkt Gott auch verschiedene Gnaden und Unterstützungen. Es gibt allerdings auch höhere Seelen, welche bei den Pflichten ihres Standes nicht stehen bleiben. Aber dazu gehören auch außerordentliche Gnaden, welche nicht jeden Tag vom Himmel und auch dann nicht auf alle möglichen Köpfe fallen. Daher *ist eine solche außerordentliche Frömmigkeit auch kein allgemein verpflichtendes Gesetz*. (Viertes Kapitel.)« – **fix**: fast, stående.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 25

◀ **Aflad** : unddragelse, eftergivenhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 31

◀ **Le Moine^S Bog: la devotion aisée ... (Den findes i Uddrag i Pascals Leben ... p. 296 o: fl. Bilag X.)** : henviser til bilag X »Le-Moine's Schrift: Die bequeme Frömmigkeit« i Reuchlin *Pascal's Leben*, s. 296-304. Bilaget indledes med følgende bibliografiske oplysning: »*La dévotion aisée, par le Père Pierre Le-Moine, de la compagnie de Jesus. A Paris, chez A. de Sommaville, dans la petite salle du Palais, à l'escu de France. 1652, avec privilège du Roi*. 8. 1. Band. (294 Seiten ohne die Dedication und Vorrede.) Das Buch ist von dem Jesuiten-Provinzial in Frankreich approbirt, nachdem es von drei Vätern der Gesellschaft revidirt worden.« I bilag X giver Reuchlin et referat af bogen. – **Le Moine^S**: Pierre Le-Moine el. Lemoine el. Le Moyne (1602-71), fr. teolog, digter og jesuit; indtrådte i jesuiterordenen (111,32) i 1619, blev teolog i 1637 og fra 1638 tilknyttet Collège de Clermont.

I trykt udgave: Bind 24 side 122 linje 32

◀ **bragt i System og Middelmaadigheden gjort aldeles legitim** : 122,25. Se også Reuchlins sammendrag af kap. 6 i første bog i *La dévotion aisée*, s. 299: »*Man hat also alle Ursache, die Mittelmäßigkeit der Frömmigkeit wohl anzuschlagen, welche ja auch ihren Werth und ihr Verdienst hat; man ist ja nur zu ihr verpflichtet und nur sie ist zur Seligkeit nothwendig.*«

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 1

◀ **brugelige** : som er i alm. brug.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 4

◀ **Prædikeforedrag** : på SKs tid alm. betegnelse for den holdte prædiken.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 4

◀ **Klatterie-Præstationer** : præstationer, som udføres stykvis, sjusket el. fuseragtigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 8

◀ **klatte (...)** ud : spille unødigt, bortøde.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 9

◀ **Peter øver under Navn af Hjertelighed og Gemytlighed** : Foruden 'hjertelighed' og 'gemytlighed'

knytter SK ofte udtrykkene 'hjertelig', 'elskværdig', 'kærlig' til Grundtvig (124,2) og grundtvigianerne (124,2), herunder til broderen P.C. Kierkegaard (118,4), se fx journaloptegnelsen NB15:82, fra jan. 1850, i SKS 23, 57,24-35. Sml. også journaloptegnelserne NB17:16.a, fra marts 1850, og NB17:106, fra maj 1850, i SKS 23, 175m,3 og 246,22-33, samt NB21:55 og 125.b, hvor SK sætter udtrykket 'hjertelig' i forbindelse med P.C. Kierkegaards foredrag på Roskilde præstekonvent (118,4). Sml. referatet af Roskilde præstekonvents møde den 12. okt. 1848, i *Dansk Kirketidende* (118,4), nr. 168, den 17. dec. 1848, bd. 4, sp. 212, hvor P.C. Kierkegaard taler om »den hjertelige Enighed« blandt kristne; og nr. 170, den 31. dec. 1848, bd. 4, sp. 243, hvor han taler om at måtte tåle dem i menigheden, der endnu ikke er »vaagnede til ret levende Syndsbevidsthed og ret hjertelig Tro, saalænge de dog heller ikke har Hjertelag til bevidst og forsætlig at bryde med det Christelige, som er bleven dem meddeelt«.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 10

◀ **Misundelsens og Nivellementets Tid** : sml. afsnittet »Nutiden« i *En literair Anmeldelse* (1846), i SKS 8, 66-106. Se især s. 78-80, hvor SK udvikler den forståelse, at »som i en lidenskabelig Tid *Begeistring* er det *enende Princip*, saaledes bliver i en lidenskabsløs og meget reflekterende Tid *Misundelse* det *negativt-enende Princip*«. Og s. 80-91, hvor SK skriver: »Den sig *etablerende* Misundelse er *Nivelleringen*, medens en lidenskabelig Tid *fremskynder, hæver og styrter, ophører og nedtrykker*, gjør en reflekteret lidenskabsløs Tid det *Modsatte, den qvæler og forhindrer, den nivellerer*.« – **Nivellementets**: nivelleringen.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 12

◀ **velbetænkt** : vel gennemtænkt, overvejet.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 19

◀ **kildrer** : behager, smigrer.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 23

◀ **Auctor** : lat., autor, ophavsmanden, forfatteren.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 25

◀ **allehaande** : al slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 26

◀ **Tækkelighed** : yndest.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 28

◀ **Sammensværgelse mod Formue** : Pga. af de store udgifter til militæret under Treårskrigen el. den slesvig-holstenske borgerkrig ml. det da. monarkis da. og ty. dele (fra april 1848 til feb. 1851) indførte Rigsdagen den 15. maj 1850 en krigsskat. I de videre diskussioner om skattestigninger og nye former for skat blev der også stillet forslag om formueskat, som det fremgår af artiklen »Om en Formue- og Indkomsts-kats Indførelse i Danmark«, under mærket »49« [Viggo Rothe] i *Fædrelandet*, nr. 231 og nr. 232, den 4. og 5. okt. 1850, s. 921f. og s. 925f. Under forhandlingerne i Folketinget i nov. 1850 af finansministerens forslag til indførelse af indkomsts-kat fordrede medlem af finansudvalget og af skattekommissionen, prof. A. Steen fra Bondevennerne el. Venstre, at der blev lagt progressiv skat på kapitaler, opstået ved overdragelse el. arv, se artiklen »Om Forslaget til en Indkomsts-kat« i *Nord og Syd. Et Ugeskrift*, red. og udg. af M. Goldschmidt, bd. 5 (sept. - dec.), Kbh. 1850, s. 754. Et endnu mere radikalt forslag om ændring af hele skattesystemet til formueskat blev i 1850 fremført af medlem af den fr. Nationalforsamling, journalisten A. Girardin, der på det tidspunkt havde tilsluttet sig det yderste venstre, se artiklen »Fra Udlandet«, VI (»Silhouetter«, nr. 7), i *Nord og Syd* bd. 4 (april - juni), Kbh. 1850, s. 426. – I Danmark blev formueskat først indført i 1903.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 31

◀ **have et Hjerte (...)** i **Buxerne** : spiller formentlig på talemåden 'at hjertet sidder (el. synker ned) i bukserne' som udtryk for at være dødelig angst.

I trykt udgave: Bind 24 side 123 linje 33

◀ **Grundtvig** : Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. teolog, præst, (salme)digter, historiker, politiker m.m.; ordineret 1811, fungerede derefter i kortere og længere perioder som præst forskellige steder på Sjælland og i København, fra 1839 og til sin død præst ved Vartov Hospitalskirke (se kort 2, A2), hvor han samlede en voksende menighed af meningsfæller og tilhængere. Havde stor indflydelse blandt præsterne i Roskilde præstekonvent (118,4), ligesom *Dansk Kirketidende* (118,4) med en vis ret blev

betragtet som et organ for hans anskuelser. Var 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling og fra 1849 af det første folketing (for Præstø amt), hvor han især regnede sig til Bondevennerne el. Venstre, jf. artiklen »Danske Rigsdags-Breve«, III, i *Danskeren, et Ugeblad*, udg. af Grundtvig (og i alt væsentligt forfattet af ham), nr. 13, den 6. april 1850, bd. 3, s. 193-202; s. 196.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 2

◀ **Grundtvigianerne** : alm. betegnelse for Grundtvigs tilhængere. Selv benægtede Grundtvig, skønt han i 1830'erne og 1840'erne havde fået mange tilhængere, at der bestod en sådan sekt el. et sådant parti, jf. fx *Dansk Kirketidende*, nr. 107, den 17. okt. 1847, bd. 3, 1848, sp. 33f.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 2

◀ **elsker han saa meget at tale om Hjertelighed** : se fx Grundtvigs *Bededags-Tale for Rigsdagen i Danmark*, Kbh. 1848 (med 'Rigsdagen' sigtes til Den grundlovgivende Rigsforsamling; i øvrigt er baggrunden for talen Treårskrigen (123,31)). Her er det Grundtvigs udgangspunkt, »at 'Hjertelighed' har aldrig saaledes havt *hjemme* i noget af Verdens bekiendte Lande, som i det lille *Danmark*, hvor Ingen kan tælle de Opoffrelser, Folket baade i Krig og Fred godvillig har gjort for *Konge og Fædreland*«, s. 7f., at »denne det Danske Folks mageløse *Hjertelighed* [er] os alle vitterlig«, s. 8, og at det er »den Danske Hjertelighed, hvori vor Fædernelands-Kiærlighed har sin Kilde og vor Lykke sin Grund«, s. 9. »Men,« hedder det videre, »det er jo soleklart, især for *Christne*, at Hjerteligheden staaer netop nu i største Fare, omringet, som den er, allevegne af *Selvraadighed* og *Egennytte*, spottet og beleet, som den daglig kaadere bliver, af den herskende vantro *Selvklogskab*«, s. 9. Derfor må »alle Dannemænds og Dannekvindes Bøn« til Gud være, »at det maa gaae anderledes paa den *Danske Rigsdag*, saa Hjertet kommer til at nyde sin Ret, som Hovedets bedste Raadgiverske«, s. 11. Dog: »Er det da kun sandt, at Hjerteligheden har i Danmark sit jordiske Hjem, da er Danmarks Frelse i alle Maader ogsaa upaatvivlelig, naar kun det Danske Hjerter slaaer endnu, føler sin Livsfare og sukker til den Himmelske Fader om Hans Bistand og Velsignelse!« s. 13; for Gud er »Hjertets Skaber og Hjertelighedens almægtige, fuldtro Ven«, s. 14. Se endvidere artiklen »Om Hjertet som Danmarks Perle« i *Danskeren*, nr. 27, den 20. sept. 1848, bd. 1, 1848, s. 424-431, hvor Grundtvig ikke vil forholde sig til det fysiske hjerte, men holde sig til »det *Hjerter* paa *Billed-Sproget*, hvoraf alt *Hjerteligt* udspringer« og således »bruge Ordet 'Hjerter' om Kilden til al vor *Med-Følelse*, som vi alle paa Dansk kalde *Hjertelighed*«, forbundet med den nordiske og især danske prioritering af »*Blodets Baand*« og med »*Kvinder* og *Børn* i en egen *hjertelig* Betragtning«, s. 425f. Den danske »*hjertelige* Betragtning af Menneskelivet«, s. 426, som Grundtvig gør sig til talsmand for, »omfatter baade *Aand* og *Hjerter*, baade Menneske-Naturen og Menneske-Historien« og kan »kun lykkes, hvor det er forberedt fra Arildstid, som det *kun* er i *vort Norden*«, s. 430f.; derfor forudsætter han »dristig, at Folke-Følelsen i *Danmark* (...) vil være stærk nok til at hævde *Hjertets* Rettigheder, og tilkæmpe sig en Oplysning paa det *Danske Modersmaal*, som deri finder sit velbehagelige Udtryk og befrier det *Danske Hoved* fra at trælle for *Tydsken* og fra at forvirres af alle de Fremmedes Griller«, s. 431. De samme tanker om samhörigheden af 'hjertelighed' og 'danskhed' videreføres i artiklen »Danmarks Bestandighed« i *Danskeren*, nr. 30, den 4. aug. 1849, bd. 2, 1849, s. 465-473, hvor der er tale om »den dybe, *Danske Hjertelighed*, som aander Liv i alt, hvori *Danmark* og *Danskheden* speiler sig«, s. 466. I artiklen »Menneskehed og Folkefærd betragtede med nordiske Øine«, I, i *Danskeren*, nr. 41, den 20. okt. 1849, bd. 2, s. 641-654, føjes det yderligere aspekt til, at »det *lærde Væsen* ligger i Strid med Modersmaalet, med det *Folkelige* og alt det *Hjertelige*«, s. 648. I artiklen »Dannekvinden og den kvindelige Dannelse« i *Danskeren*, nr. 4, den 2. feb. 1850, bd. 3, s. 49-64, sættes 'hjerteligheden' i forbindelse med 'Dannekvinden' og 'den kvindelige dannelse', og tales der om »*Moder-Naturens* eller *Hjertelighedens Love*«, s. 63. I digtet »Nu eller aldrig« i *Danskeren*, nr. 27, den 13. juli 1850, bd. 3, s. 417-419, siger Grundtvig igen om danskerne, at »*Hjertelighed* er vor Perle«, s. 419.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 6

◀ **Uddunstning** : fordampning, udluftning.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 7

◀ **Sagle-Hoveder** : savlehoveder.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 8

◀ **ordentligviis** : almindeligvis, sædvanligvis.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 13

◀ **Numerus** : lat., tal, antal, den store mængde; massen.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 18

◀ **siger om En, der reiser efter sin Sundhed ... en Station for silde** : En sådan talemåde er ikke

verificeret. Sml. dog følgende passus i »Den første Kjærlighed« i *Enten – Eller* (1843): »den Reise, man foretager efter sin Sundhed, hvilken, som man siger, altid er en Station forud«, SKS 2, 251,26f.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 21

◀ **En, der vilde være Discipel** : 108,22.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 26

◀ **han (...) ikke fordrede mere end ... og deres Taknemlighed** : Ved flere helbredelsesundere siger Jesus til den, der bliver helbredt: »din tro har frelst dig«, se Mark 5,34; 10,52; Luk 17,19. Om tro, se endvidere Matt 8,10; 9,2; 15,28. Om taknemlighed, se Luk 17,15-18.

I trykt udgave: Bind 24 side 124 linje 30

◀ **taget forfængeligt** : misbrugt på en letfærdig måde, vanhelliget.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 3

◀ **forrasker sig** : forhaster, forivrer sig.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 5

◀ **Anti-Climacus** : 113,1. Sml. her »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (113,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 8

◀ **Du har dyrekjøbt** : allusion til 1 Kor 6,20 og 7,23, hvor Paulus skriver til korintherne: »I ere dyrekøbte« (NT-1819). Se også Matt 20,28; Gal 3,13; 1 Pet 1,18-19 og Åb 9,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 17

◀ **vi kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 24

◀ **Inqvisor** : opr. dommer i tros- og kætterspørgsmål; leder af en retslig undersøgelse i inkvisitionskommissionen, en københavnsk myndighed, oprettet i 1686 med det formål at efterforske (men ikke dømme) specielt tyveri- og hælerisager i hovedstaden. I forordning af 30. dec. 1771, hvori det fastsættes, at inkvisitionskommissionen i København skulle føjes til den da oprettede Hof- og Stadsret, omtales undersøgelsesdommeren som »Inqvisor« i § 9.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 30

◀ **Inqvisiten** : den kriminelt anklagede.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 31

◀ **hver sin formeentlige Smule Fuldkommenhed** : enhver smule af sin tilsyneladende fuldkommenhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 125 linje 34

◀ **hver sin Sorg og Elendighed og Skyld** : enhver af sine sorger og al sin elendighed og al sin skyld.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 1

◀ **Denne Thesis, som Anti-Climacus stiller** : se fx afsnit l.f i »Standsningen« i »'Kommer hid alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.' Til Opvækkelse og Inderliggjørelse«, nr. I i *Indøvelse i Christendom* (113,1), hvor det hedder, s. 41: »Christenheden har afskaffet Christendommen, uden ret selv at vide det; Følgen er, at skal der gøres Noget, maa man forsøge igjen at indføre Christendommen i Christenheden« (SV2 12, 53). Denne tese går som en rød tråd igennem hele bogen. – **Thesis**: gr. (thésis), standpunkt, tese. – **Anti-Climacus**: 113,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 6

◀ **har vakt nogen Vrede som var det en ... Overdrivelse** : Hvem der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 6

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 9

◀ vi (...) **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 11

◀ **i Julelegen ... dømmes til at gaae ud og kigge Stjerner** : hentyder til den dom at 'kigge stjerner' i panteleg, hvor den dømte skal udvælge sig en ledsager, hvorpå de tager hinanden om livet, går udenfor, giver hinanden et kys og kommer ind igen. Jf. Anna Erslev *Stuelege*, 3. udg., Kbh. 1904, s. 55 (dom nr. 50).

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 13

◀ **henflyer** til Naaden: tage min tilflugt til.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 20

◀ **lige Børn lege bedst** : ordsprog, optegnet som nr. 1586 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld*, Kbh. 1845, ktl. 1549, s. 60.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 27

◀ **simplificerer** : gør det sammensatte enkelt, forenkler.

I trykt udgave: Bind 24 side 126 linje 35

◀ **unum noris omnes** : lat., »kender man én, kender man dem alle«. Udtrykket stammer fra den rom. forf. Terents' komedie *Phormio* 265 (2. akt, 3. scene, v. 35), jf. *P. Terentii Afri Comoediae sex*, udg. af B.F. og F. Schmieder, 2. udg., Halle 1819 [1794], ktl. 1291, s. 431: »unum cognoris, omnes noris«, og *Terentses Skuespil*, overs. af Fr. Høegh Guldberg, bd. 1-2, Kbh. 1805, ktl. 1293-1294; bd. 2, s. 264 (2. akt, 4. scene), hvor udtrykket gengives således: »Kjender man / blot Een, man kjender dem tilhobe«.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 9

◀ **sandselig** : som angår den sanselige verden, verdslig.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 15

◀ **Kræmmersvend** : person, der forhandler kram, dvs. varer, som sælges en detail fra en butik (krambod).

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 24

◀ **300** : dvs. 300 rigsdaler (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 26

◀ **5rd sedler** : pengesedler af 5 rigsdalers værdi. Rigsdaler var da. møntfod siden 1713, ved forordning af 31. juli 1818 delt i rigsbankdaler (i samtiden ofte blot kaldt 'rigsdaler' og forkortet 'rd'), mark og skilling, i 1875 afløst af kroner (2 kroner for 1 rigsdaler). Der gik 16 skilling på en mark, og 96 skilling, svarende til 6 mark, på 1 rigsbankdaler. Et par sko kostede 3 rigsdaler og et pund rugbrød 2-4 skilling. I Hof- og Stadsretten havde en dommer 1.200-1.800 og en fuldmægtig 400-500 rigsdaler i årsløn. En pige i huset fik højst 30 rigsdaler om året foruden kost og logi.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 32

◀ **Numerus** : lat., tal, antal, den store mængde; massen.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 33

◀ **Mænder** : daglig sprog el. barnesprog, ofte om store kraftige mandspersoner.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 33

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 127 linje 35

◀ **betænkelig** : dels alvorlig, foruroliget, dels tænksom, eftertænksom.

I trykt udgave: Bind 24 side 128 linje 5

◄ **jeg siger (ved Hjælp af Forordet) ... ikke ... tør kalde mig en Xsten** : sigter til »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom* (113,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 127m linje 9

◄ **Concession** : indrømmelse, føjelighed, tilladelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 128 linje 25

◄ **ordentligviis** : almindeligvis, sædvanligvis.

I trykt udgave: Bind 24 side 128 linje 30

◄ **hans Villie mig bekendtgjort ... og i min Samvittighed** : se fx kap. 1, I »Hvorledes vi komme til Kundskab om Gud«, § 6, i *Balles Lærebog* (108,34), s. 7: »Det er vist, at *Guds Villie*, som angaaer Menneskene, *indeholdes i Bibelen*, hvilken og [også] derfor kaldes *Guds Ord*; thi den lærer os fuldstændig og tydelig, hvad et syndigt Menneske behøver at vide til sin Forbedring og Trøst, samt til sin virkelige Lyksalighed baade i det nærværende og tilkommende Liv.« Se også kap. 5 »Om Synderes Deelagtiggjørelse i den af Christo forhvervede [erhvervede, tilvejebragte] Naade og Salighed«, § 5.c, s. 53f.: »*Ved rettelig Brug af Guds Ord kommer vi til rigtig Kundskab om Guds Villie, og faae Kraft til at rette os derefter*, dersom vi ikke selv imodstaae den Hellig Aands Naade, som virker med Ordet, og opvækker Paamindelser i vor Samvittighed, hvilke vi ei bør neddæmpe.« Se endvidere Rom 2,14-15, hvor Paulus skriver: »Thi efterdi Hedningerne, som ikke have Loven, gjøre af Naturen Lovens Gierninger, da ere de, enddog de ikke have Loven, dem selv en Lov; de vise Lovens Gierning skreven i deres Hierter, i det deres Samvittighed vidner med dem, og Tankerne indbyrdes anklage, eller og [også] forsvare hverandre« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 13

◄ **per** Msker: gennem, ved.

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 15

◄ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 19

◄ **Aflad** : eftergivenhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 29

◄ **Concession** : indrømmelse, føjelighed, tilladelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 29

◄ **Formastelse** : dristighed, frækhed, bespottelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 129 linje 33

◄ »**Indøvelse i Xstd.**« : 113,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 2

◄ **ubilligt** : urimeligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 3

◄ **da Geistligheden er betrængt nok** : hentyder formentlig til N.M. Spandets lovforslag om trosfrihed, der skulle indføre borgerligt ægteskab og afskaffe dåbstvang og edsaflægning (111,2). Allerede under den foreløbige behandling den 28. okt. havde lærer R.M. Sørensen, tilknyttet Bondevennerne el. Venstre, talt om, »at de, der nærmest maatte være imod Forslaget, maatte være Præsterne, hvis Indtægter vilde formindskes (stærk Hyssen)«, *Fædrelandet*, nr. 252, den 29. okt. 1850, s. 1004. Under første behandling af lovforslaget i Folketinget, den 14.-16. nov. 1850, sagde kultusministeren (dvs. ministeren for kirke- og skolevæsen), prof. J.N. Madvig: »Der er (...) paalagt Præsterne en stor Mængde borgerlige Forretninger, over hvis Tiltagen i en Række af Aar de have ført bittre Klager; jeg skal for min Deel stræbe efter, at disse Forretninger kunne [kan] formindskes, ligesom jeg hidtil i det ringeste har stræbt for, at de ikke skulle [skal] blive forøgede, at man ikke paalægger Præsterne, at deeltage i den ene offentlige og communale Virksomhed efter den anden; ... men alt dette borgerlige Arbejde vil ikke uden videre kunne overlægges paa Øvrigheden og kræves udført af denne uden Betaling.' - 'Man skal ikke ved Tvang, man skal ikke engang ved Løkkemidler føre Nogen til Folkekirken [167,15] eller til noget andet Troessamfund, men man skal heller ikke stille den Kirke, som

Grundloven har betegnet som Folkekirke i et bestemt ugunstigt Forhold ligeover for Den, der ikke vil høre til den eller nogen anden Kirke. Det hjælper ikke at sige, at man begunstiger den ved Løn og Gods, thi der er ikke Spørgsmaal om de geistlige Embedsmænd, der er Spørgsmaal om Kirken og Menigheden. Man skal ikke lokke Nogen ud af Menigheden, thi derved gjør man Kirken Uret, stor Uret«, *Dansk Kirketidende* (118,4), nr. 268, den 24. nov. 1850, bd. 5, sp. 989. If. referatet i *Fædrelandet*, nr. 269, den 18. nov. 1850, s. 1071, sagde kultusministeren også: »Man maatte erindre, at Præsternes Offre og Accidenser [158,35] vare en Betaling for de mange dem paalagte borgerlige Gjæringer.« – **betrængt**: plaget, truet.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 3

◀ **at trække Læsset igjennem** : helt, fuldt ud at trække læsset.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 5

◀ **Kæmpen for Embede og Levebrød** : hentyder formentlig til, at indførelse af borgerligt ægteskab og afskaffelse af dåbstvang ville medføre en reduktion af præsternes accidenser, dvs. vederlag for at forrette kirkelige handlinger som fx brudevielse og barnedåb.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 9

◀ **reen bar** : ren og skær, fuldstændig, total.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 12

◀ **i Begyndelsen brugte jo de Christne Apologien** : sml. § 84 »De christelige Apologeter« og § 85 »Apologetikens Methode« i K. Hase *Kirkehistorie. Lærebog nærmest for akademiske Forelæsninger*, overs. af C. Winther og T. Schorn, Kbh. 1837, ktl. 160-166 (forkortet *Kirkehistorie*), s. 60-62 og s. 62f. Her hedder det s. 61: »Apologetikens Flor falder i Antoninernes Tidsalder [dvs. under de to rom. kejsere Antoninus Pius og Marcus Aurelius Antoninus, sidste halvdel af det 2. årh.], da Kirken ifølge sine ydre Vilkaar ligemeget var bevæget af Frygt og Haab, og det var enhver Anskuelse forundt frit og offentligen at udtale sig. Apologeterne, samtlige Mænd af græsk-videnskabelig Dannelse, havde til Hensigt, at gjendrive Rygter og Modskriver, at vinde den offentlige Mening, og at opnaae Regjeringens Beskyttelse.« Blandt de første af disse tidlige apologeter nævnes Justinus Martyr og hans to apologetiske skrifter, jf. *Justinus Martyrs Apologier eller Forsvarsskrifter for Christendommen*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141, og biskop Theofilus fra Antiokia samt det anonyme brev til den ukendte hedning Diognet, jf. *Brevet til Diognetus om Christendommens Fortrin skrevet kort efter Aposteltiden*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141. Blandt de senere apologeter fra det 3. årh. nævnes kirkefaderen Tertullians *Apologeticus adversus gentes pro christianis* (lat., Forsvar for de kristne mod hedningene), jf. *Qu. Sept. Flor. Tertulliani opera*, udg. af E.F. Leopold, bd. 1-4, Leipzig 1839-41, ktl. 147-150 (i *Bibliotheca patrum ecclesiasticorum latinorum selecta*, udg. af E.G. Gersdorf, bd. 4-7), og kirkelæreren, leder af Alexandriaskolen Origenes' dogmatiske skrift mod Celsus. Sml. også § 29 »Christliche Apologeten« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3. udg., bd. 1-2 [med fortløbende paginering], Halle 1838 [1833], ktl. 158-159; bd. 1, s. 96-99.

I trykt udgave: Bind 24 side 130 linje 21

◀ **Qvækerne gjøre det til en Samvittigheds Sag ... ikke at gaae i Krig** : se fx K. Hase *Kirkehistorie* (130,21), s. 536: »Gammelchristelig, og betinget ved de Forhold, under hvilke de vare opkomne, er deres Vægning ved at tage Krigstjeneste, aflægge Ed og betale Tiende, deres Foragt for verdslig Lyst, Overdaadighed og enhver Rangordning.« Kvækerne el. The Society of Friends er et kristent trossamfund, stiftet af englænderen Georg Fox o. 1650.

I trykt udgave: Bind 24 side 131 linje 3

◀ **ballotere paa** : egl. at vælge el. træffe afgørelse ved brug af (sorte og hvide) kugler (i stedet for stemmesedler); herefter blot at holde afstemning om, stemme om. Jf. § 39 i hhv. »Folketingets Forretningsorden vedtagen den 8de, 9de og 11te Februar 1850« og »Forretningsorden for Landstinget vedtagen af Landstinget den 13de Febr. 1850« i *Danmarks Riges Grundlov. Valgloven. Bestemmelser angaaende Forretningsordenen i begge Thingene*, Kbh. 1850 (forkortet *Danmarks Riges Grundlov*), s. 128 og s. 146: »Afstemning ved Kugler finder Sted, naar 25 Medlemmer forlange det; dog kunne [kan] 25 Medlemmer fordre Thingets Afgjørelse. Navnene paa de Medlemmer, som forlange (...) Kugleafstemning, optages i Protokollen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 131 linje 5

◀ **Menneske-Slægten**: menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 131 linje 7

◀ **Xstus ... paatog en ringe Tjeners Skikkelse** : hentyder til v. 7 i Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »han forringede sig selv, i det han tog en Tjeners Skikkelse paa, og blev Mennesker liig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 131 linje 16

◀ **Vi kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 131 linje 22

◀ **Paulli ... (26de Søndag efter Tr. Evangeliet) ... nu fulgt Xstum efter ... i det forløbne Aar** : Hofpræst Paulli prædikede på 26. søndag efter trinitatis den 24. nov. 1850 ved højmassen kl. 10 i Christiansborg Slotskirke (179m,2), jf. *Adresseavisen*, nr. 276, den 23. nov. 1850. Evangelieteksten til denne søndag er Matt 11,25-30, hvor Jesus priser Gud og taler om forholdet mellem Faderen og Sønnen, og hvori indgår Jesu ord: »Kommer hid til mig Alle, som arbeide og ere besværede! og jeg vil gide Eder Hvile«, se *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381, s. 180f. Når Paulli taler om rækken af søndage el. helligdage »i det forløbne Aar«, hentydes der til, at 26. søndag efter trinitatis i 1850 var sidste søndag i kirkeåret. Den udtalelse, SK refererer til, har ikke kunnet verificeres, da Paullis prædiken ikke er udgivet. – **Paulli**: Just Henrik Voltelen Paulli (1809-65), da. teolog og præst; cand.theol. i 1833, fra 1835 kateket ved Helligåndskirken, fra 1837 slotspræst ved Christiansborg Slotskirke og fra 1840 tillige hofpræst; var nært knyttet til biskop J.P. Mynster (hvis ældste datter han giftede sig med i 1822) og en fortrolig ven af H.L. Martensen (138,20); medlem af Københavns Gejstlige Konvents salmebogskomiteé 1841-44. I sit bibliotek havde SK hans *Christelige Bønner*, 2. forøgede udg., Kbh. 1848 [1845], ktl. 279, men ikke hans *Prædikener om Kirken og Sacramenterne* fra 1844.

I trykt udgave: Bind 24 side 132 linje 14

◀ **Idealitets Bestemmelserne** : sml. »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom* (113,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 132 linje 29

◀ **gjøre en Ydmyghedens Indrømmelse** : sigter til »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom*.

I trykt udgave: Bind 24 side 132 linje 35

◀ **Apostel (...) han hader Verden** : sml. fx Luk 14,26, hvor Jesus siger til skaren, der følger ham: »Hvis nogen kommer til mig og ikke hader sin far og mor, hustru og børn, brødre og søstre, ja, sit eget liv, kan han ikke være min discipel.« Sml. også Matt 19,21 (108,22); Matt 19,29 (108,27); Luk 5,11; Luk 5,28. Sml. endvidere Joh 12,25, hvor det hedder: »Den, der elsker sit liv, mister det, og den, der hader sit liv i denne verden, skal bevare det til evigt liv.«

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 3

◀ **det Formastelige** : det frække, dumdristige, bespottelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 6

◀ **Afdøethed** : det at afdø (107,9).

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 8

◀ **besviger** : bedrager, svigter.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 9

◀ **Vistnok** : ganske vist, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 14

◀ **skruer Priserne op i Idealet** : sml. »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom* (113,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 15

◀ **höchstens** : ty., højst, i det højeste.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 18

◀ **Myndighed som en Apostels** : Om den myndighed, en apostel har, se »Om Forskjellen mellem et Genie og en Apostel«, nr. 2 i *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* (1849), i SKS 11, 95-111, især 100-109.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 21

◀ **kategorisk** : for at henføre den til en bestemt kategori.

I trykt udgave: Bind 24 side 133 linje 29

◀ **I Prædikenen ... Luther, at ved Troen er et Msk. saligt ... »Øvelses-Gjerninger«** : henviser til følgende passage i Luthers (109,31) epistelprædiken over Gal 3,23-29 (om Loven som tugtemester til Kristus) til nytårsdag i *En christelig Postille, sammendragen af Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostiller*, overs. af Jørgen Thisted, 1.-2. del, Kbh. 1828, ktl. 283 (forkortet *En christelig Postille*); 2. del, s. 91, sp. 2: »Thi hvo [den] som er Arving, han arbejder ikke for Arvens Skyld, han ejer den jo allerede, og øver sig kun deri med sine Gjerninger. Saaledes ogsaa her. Hvo som troer, er allerede from og retfærdig, ja, salig med, uden alle Gjerninger, af idel Naade. Hvad han derefter virker, er kun Øvelses-Gjerning.«

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 3

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 12

◀ **tages forfængeligt** : misbruges på en letfærdig måde, vanhelliges.

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 12

◀ **Luthers Lære om Troen** : sigter til Luthers lære om 'sola fide' (lat., 'ved tro alene', underforstået: uden gerninger), som han især fandt udtrykt i Rom 3,28. I sin oversættelse af dette vers skærpede han Paulus' udtryk, »at et menneske gøres retfærdigt ved tro, uden lovgerninger«, ved at tilføje ordet 'allein': »daß der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben«, *Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments, nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffel, Karlsruhe og Leipzig 1836*, ktl. 3 (forkortet *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers*). Til Luthers lære om troen hører også den opfattelse, at det menneske, der er gjort retfærdigt, lever af tro alene, en opfattelse, han læste ud af Rom 1,17 (uden dog her at indføre et 'allein' i sin oversættelse).

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 19

◀ **Der Geitz ist sein selbst Stieffmutter. Sriver** : frit citat fra § 64 i »Von der zukünfftigen himmlischen Seligkeit der gläubigen Seelen, / Die III. Predigt, / Welche, wie sie die Welt und deren Eitelkeit betrachtet, / Fürstellet aus Pred. Salom. I, 2« i *M. Christian Sriters, Fürstl. Sächs. Ober-Hof-Predigers und Consistorial-Raths zu Qvedlinburg, / Seelen-Schatz, / Darinnen / Von der menschlichen Seelen hohen Würde, tieffen und kläglichen Sünden-Fall, Busse und Erneuerung durch Christum, göttlichen heiligen Leben, vielfältigen Creutz und Trost im Creutz, seligen Abschied aus dem Leibe, triumphirlichen und frölichen Einzug in den Himmel, und ewiger Freude und Seligkeit, erbaulich und tröstlich gehandelt wird; / Vormahls / In denen ordentlichen Wochen-Predigten seiner anvertrauten Christlichen Gemeinde fürgezeigt, und auf Anhalten vieler gottseligen Seelen weiter ausgeführet* bd. 1-5, 8. opl., med en ny fortale af Johann Georg Pritius, Magdeburg og Leipzig 1723 [1675-92], ktl. 261-263 (forkortet *M. Christian Sriters Seelen-Schatz*); bd. 5, s. 824, sp. 1: »Es sagt das teutsche Sprüchwort: Der Geitz sey sein selbst Stieff-Mutter«. – **Sriver**: Christian Sriver (1629-93), ty. luthersk teolog, præst, opbyggelsesforfatter og salmedigter; om yderligere oplysninger, se kommentaren til journaloptegnelsen NB21:6.

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 24

◀ **Johannes d. Døber ... til Xstus ... er Du Den, som skal komme?** : sigter til beretningen i Matt 11,2-6: »Men der [da] Johannes hørte i Fængelet [om] Christi Gierninger, sendte han to af sine Disciple, og lod ham sige: Er du den, som kommer, eller skulle [skal] vi vente en Anden? Og Jesus svarede og sagde til dem: gaaer hen, og forkynder Johannes de Ting, som I høre og see: Blinde see og Halte gaae, Spedalske renses og Døve høre, Døde staae op, og Evangelium prædiket for Fattige; og salig er den, som ikke forarges paa mig« (NT-1819). – **Johannes d. Døber**: Johannes den Døber el. Johannes Døber, søn af Zakarias og Elisabeth, forstod sig selv som forløber og vejbereder for den kommende Messias; han levede strengt asketisk og virkede i ørkenområdet ved Jordanfloden, hvor han prædikede dom og omvendelse, døbte de angrende og samlede en skare af tilhængere om sig. Hans virksomhed blev dog kort, da Herodes Antipas (se følgende kommentar) lod ham fængsle og kort efter henrette, jf. Matt 14,6-12.

I trykt udgave: Bind 24 side 134 linje 27

◀ **Han har angrebet Herodes, og sidder nu derfor fængslet** : sigter til beretningen i Matt 14,3-4: »Herodes havde grebet Johannes, og bundet ham, og kastet ham i Fængsel, for Herodias, sin Broders Philippi Hustrues, Skyld. Thi Johannes sagde til ham: det er dig ikke tilladt at have hende« (NT-1819). – **Herodes**:

Herodes Antipas, regerede som landsfyrste (egl. tetrark) over Galilæa og Peræa fra 4 f.Kr. til 39 e.Kr.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 1

◀ **paaagtet** : agtet på, været opmærksom på.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 2

◀ **ikke vilde ... skulde være ... Dommer, men blot berede Veien for Xstus** : hentyder til Jesu tale om Johannes Døber i Matt 11,7-19, her v. 7-11, hvor Jesus siger: »hvad ere I udgangne i Ørken at skue? et Rør, som bevæges hid og did af Veiret? Eller hvad ere I udgangne at see? et Menneske iført bløde Klæder? See, de, som bære bløde Klæder, ere i Kongers Huse. Eller hvad ere I udgangne at see? en Prophet? Ja, jeg siger Eder, endog langt Mere end en Prophet. Thi han er den, om hvem der er skrevet [Mal 3,1], see, jeg sender min Engel for dit Ansigt, som skal berede din Vei for dig. Sandelig siger jeg Eder: iblandt dem, som ere fødte af Qvinder, er ingen Større opstanden end Johannes den Døber; men den Mindste i Himmeriges Rige er større end han« (NT-1819). Se også Matt 3,3. – **Dommer**: hentyder til Johannes Døbers domsforkyndelse, jf. Matt 3,7-12.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 3

◀ **»salig Den, som ikke forarges«** : frit citat fra Matt 11,6 (134,27).

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 8

◀ **Application til** : hentydning til.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 9

◀ **Xstus bliver 34 Aar gl.** : På SKs tid var det en udbredt kirkelig opfattelse, at Jesus var 30 år gammel, da han blev døbt af Johannes Døber, og at hans offentlige virke strakte sig over tre år. Jf. G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch zum Handgebrauch für Studierende, Kandidaten, Gymnasiallehrer und Prediger*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1833-38 [1820], ktl. 70-71 (forkortet *Biblisches Realwörterbuch*); bd. 1, s. 654-667, hvor der gøres rede for, at Jesu offentlige virksomhed if. de tre første evangelier kun strakte sig over et års tid, men if. Johannesevangeliet over ca. tre år.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 12

◀ **Generations Aaret** : svarer til den traditionelle opfattelse, at en generation (en menneskealder) varer 33 år.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 12

◀ **Templet ødelægges Aar 70** : sigter til, at templet i Jerusalem blev ødelagt af de rom. besættelsesmagter under kejser Titus i år 70 e.Kr., jf. Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 2, s. 683.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 13

◀ **det er det et Mskliv almindelig tilmaalte Maal** : svarer til den traditionelle opfattelse, at et menneskes alm. levetid er 70 år, hvilket går tilbage til Sl 90,10: »Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til.«

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 13

◀ **Mskslægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 21

◀ **Pavedømmets Idee ... forholder sig til hele Mskslægten** : Som apostlen Peters efterfølger el. stedfortræder ('Vicarius Petri') og som indehaver af Peters 'stol' ('Cathedra Petri') er paven ikke alene biskop over Rom, men også overhoved, både hvad angår lære og jurisdiktion, for hele kirken og garant for dens enhed. Dette funderes på Matt 16,18-19, hvor Jesus siger til Peter: »Og jeg siger dig, at du er Peter, og på den klippe vil jeg bygge min kirke, og dødsrigets porte skal ikke få magt over den. Jeg vil give dig nøglerne til Himmeriget, og hvad du binder på jorden, skal være bundet i himlene, og hvad du løser på jorden, skal være løst i himlene.« Og videre på Matt 28,20; Luk 22,31-32; og Joh 21,15-19. Der kan også være tænkt på, at paven i løbet af det 11. årh. mere og mere blev 'episcopus universalis', dvs. biskop over den universelle kirke, og at han siden det 12. årh. har båret titlen 'Vicarius Dei' el. 'Vicarius Christi', 'Guds stedfortræder' el. 'Kristi stedfortræder' på jorden. Se § 32, § 71, 4, § 103 og § 132 i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (130,21) bd. 1, s. 106-109, s. 234-237, s. 372-378 og s. 497-503. Sml. også journaloptegnelsen DD:162, dateret den 30. okt. 1838, i SKS 17, 267,13f.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 23

◀ **En enkelt Mand, grebet af Xstd, bliver Missionair** : sigter til Paulus, den betydeligste skikkelse i den ældste kristendom. Født i Tarsus i Lilleasien; hellenistisk jøde; uddannet farisæer; deltog i forfølgelser af de jødiske landsmænd, der var kommet til tro på Jesus som Kristus (116,17). Oplevede o. 40 e.Kr. en kaldelse, hvor den opstandne Kristus viste sig for ham; forkyndte fra da af evangeliet om Kristus, især for ikke-jøder, og synes her at have været grundlæggeren af en mission, hvor der ikke samtidig fordredes overgang til jødedommen. Blev formentlig henrettet o. 65 under den rom. kejser Neros forfølgelser af de kristne efter Roms brand. Paulus er kendt på første hånd fra en række breve, skrevet i årene 51-55 og optaget i NT. De 13 breve, der i NT er overleveret under Paulus' navn, blev på SKs tid almindeligvis alle anset for ægte; i dag regnes normalt kun de syv eller ni for ægte, heriblandt Første Thessalonikerbrev, der er det ældste skrift i NT, samt Romerbrevet, de to Korintherbreve og Galaterbrevet. I de fire sidstnævnte breve fremtræder Paulus som en apostel, der hævder at have sit kald og dermed sin autoritet umiddelbart fra Gud og fra den opstandne Kristus. Apostlenes Gerninger, som er den anden store kilde til viden om Paulus, afspejler efter nutidens opfattelse en senere tids billede af hedningepostlen.

I trykt udgave: Bind 24 side 135m linje 1

◀ **besynderligen** : mærkværdig, påfaldende, usædvanlig.

I trykt udgave: Bind 24 side 135m linje 3

◀ **mir nichts und Dir nichts** : ty. talemåde: mir nichts, dir nichts; uden videre, uden grund.

I trykt udgave: Bind 24 side 135m linje 7

◀ **pathetisk** : lidenskabeligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 135 linje 28

◀ **at det er Glædeligt at lide Forhaanelse** : sml. nr. VI »Det er dog saligt – at lide Forhaanelse for en god Sag« i »Tanker som saare bagfra – til Opbyggelse. Christelige Foredrag«, tredje afdeling af *Christelige Taler* (1848), i SKS 10, 230-240.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 9

◀ **god Nat** : talemåde, der markerer, at noget er forbi, 'farvel og tak', el. at noget er kaput, 'færdig'.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 13

◀ **Kiælerie** : dels ømhed, dels smiger, sleskeri.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 16

◀ **»Clara Raphael.«** : sigter til *Clara Raphael. Tolv Breve*, udg. af J.L. Heiberg, Kbh. 1851, ktl. 1531, der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 297, den 18. dec. 1850, men som SK if. kvitteret regning af 31. dec. 1850 fra C.A. Reitzel (KA, D pk. 7 læg. 6) allerede havde erhvervet den 15. dec. 1850, der dog er en søndag. Bogens anonyme forfatter er Mathilde Fibiger (1830-72), da. forf. og kvindesagsforkæmper; fra 1849 lærerinde på skovridergården Maltrupgård ved Saksøbing. I de følgende kommentarer henvises foruden til førstetrykket til den kritiske udgave i Mathilde Fibiger *Clara Raphael / Minona*, udg. med efterskrift og noter af Lise Busk-Jensen (*Danske Klassikere*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab), Kbh. 1994 (forkortet *DSL*).

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 21

◀ **En ung Pige** : I et citat fra en korrespondance mellem forfatteren og Heiberg, bragt i forordet »Udgiveren til Læserne«, kalder hun Clara Raphael »en ung Pige«, *Clara Raphael. Tolv Breve*, s. VII (*DSL*, s. 10). Se også s. 74 (*DSL*, s. 63), hvor Clara Raphael i det ottende brev omtaler sig selv som »en ung Pige«, og s. 33 (*DSL*, s. 36), hvor Clara Raphael i en refereret samtale kaldes »en ung, munter Pige«.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 24

◀ **Fulde Navn: Clara Raphael** : Brevene er underskrevet af Clara Raphael, på nær det elvte, som er underskrevet af »Anna K**«, dvs. den unge baronesse, frøken Anna, Clara Raphaels nye veninde.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 24

◀ **Alder 20 Aar** : sml. forordet »Udgiveren til Læserne«, hvor Heiberg oplyser om forfatteren: »Skriftet er forfattet af en ganske ung, omtrent tyveaarig Pige«, *Clara Raphael. Tolv Breve*, s. IV (*DSL*, s. 9). Mathilde Fibiger var født den 13. dec. 1830 og således 20 år i dec. 1850.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 24

◀ **Udvortes: smuk** : se s. 34 (*DSL*, s. 36), hvor Clara Raphael hører frk. Carlsen sige til præstens kone, madam Star: »Frøken Raphael er jo en yndig Pige!« Se også s. 25 (*DSL*, s. 30), hvor Clara Raphael omtaler sig selv som »ung, glad og kjøn«, da hun var til sit første bal efter sin konfirmation.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 25

◀ **Religion: Fritænker** : hentyder til, at Clara Raphael i det, hun kalder »min Religion«, tænker ubundet af de kristne dogmer, se fx s. 58f. (*DSL*, s. 52f.), hvor hun i en samtale med pastor Star siger: »Min Religion er ingen Hemmelighed (...). Jeg troer paa Gud, og elsker ham over Alt i Verden, men netop derfor kan jeg ikke forstaae al den Tale om Guds Vrede, Arvesyndens Forbandelse o. s. v., som er Grundvolden for den christelige Religion. Jeg har aldrig havt den Følelse, at der behøvedes en Mægler mellem Gud og mig. (...) Al den Anger og Frygt og Omvendelse, der tales om fra Prædikestolen, kjender jeg slet ikke til. Jeg gaaer med freidigt Mod den Vei, jeg erkjender for den rette, og at vende om vilde just være Syndefald for mig.« Og efter Stars heftige indvendinger fortsætter hun: »Hvad jeg mener, er kun, at Den ikke er falden for Synden, som kjæmper imod den. Den har aldrig saaledes underkuet mig, at jeg har følt min Sjæl berøvet sin Frihed og Kraft.« Da pastor Star tager anledning af denne samtale til en senere søndag at prædike imod hendes synspunkter, får hun efter gudstjenesten lejlighed til i præstegården at holde et improviseret foredrag om sin religion, som hun indleder således: »Jeg kan, af Mythen i Bibelen, om Syndefaldet, udlede min Tro; kun Slangen har jeg intet Brug for«, s. 63 (*DSL*, s. 56). Og videre s. 64f. (*DSL*, s. 57): »Gud elskede i Sandhed Verden, saa han lod et Glimt af sit eget Væsen fødes som Menneske, for at frelse de Fortabte. Men det var en Straale af den Sandhedens Sol, som er Gud, ikke hans Søn, og denne Straale har atter forenet sig med det Lys, den udgik fra. Der er een Gud, og alles Fader; jeg kan ikke tænke mig ham delt i tre. Den hellige Enhed troer jeg paa, ikke paa den hellige Treenighed.« Se endvidere s. 71 (*DSL*, s. 60f.), hvor Clara Raphael efter referatet af sit foredrag skriver: »Jeg fatter ikke Christendommen, tænkte jeg. Hvorfor skulde jeg med Magt ville trænge derind, hvor kun Bebudelsens Engel kan føre os? Gud taler jo til mig ved alt Skjønt og Elskeligt, jeg seer og hører, i et Sprog jeg forstaaer! Hvorfor skulde jeg da lytte til det, som er mig ufatteligt. 'Naar Du ikke elsker Din Broder, som Du seer, hvor kan Du da elske Gud, som du ikke seer?' Naar jeg ikke elsker Gud i Kunsten, i Naturen, i alle Mennesker, som ere skabte i hans Billede, hvor kunde jeg da elske ham i Christus, som jeg ikke forstaaer. Jeg vil altsaa ikke gruble derover, men trøste mig med, at er Christus den eneste Vei til Gud, saa er han, kan han ikke være Vei til Frihedens og Personlighedens Grav.« Det, der driver Clara Raphael i kampen for »Menneskehedens Vel«, er »den guddommelige Idees Kraft«, s. 74f. (*DSL*, s. 63).

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 25

◀ **Livs-Stilling: Gouvernante hos en Forvalter** : se s. 7 (*DSL*, s. 19), hvor Clara Raphael skriver: »I den Stilling, jeg var i [hos en tante], kunde jeg ikke finde nogen passende Virkekreds, og udrette noget maatte jeg. Derfor tog jeg hertil. Disse søde Børn skal jeg opdrage! Mig er det betroet at lære dem at skatte Livets bedste Glæder, at uddanne deres naturlige Anlæg til det Gode og Skjønne.« Denne stilling som guvernante var dog ikke hos en forvalter, men hos »Forpagter Bech«; om »denne lille, fine Mand« skriver hun s. 8 (*DSL*, s. 19f.): »Han har heller ikke andet tilfældes med en Forpagter, end Navnet, thi Forvalteren (som heldigviis kun lader sig lidt see) bestyrer hele Gaarden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 25

◀ **Charakter: original** : se de følgende kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 26

◀ **bevidnes af hende selv** : Clara Raphael fremstiller løbende sig selv som en, der skiller sig ud som anderledes og bedre end dem, hun er omgivet af, se fx s. 10-15 (*DSL*, s. 21-25) og især s. 16 (*DSL*, s. 25): »Hvad er Affectation? Hvad der er paataget, vil Svaret være, og det er sandt. Nu, saa var det jo affecteert om jeg, der er aparte, paatog et almindeligt Væsen, for at behage.« Se også s. 23, s. 24, s. 28f., s. 68, s. 75f. og især s. 47f. (*DSL*, s. 29f., s. 30, s. 33f., s. 59, s. 63f. og især s. 45f.), hvor Clara Raphael i en samtale med Camilla Riis siger: »Frihed er den eneste Lykke jeg tragter efter. (...) Jeg maa være mig selv, og kjæmpe for min Tilværelse. Der er ingen Skam i at falde i ærlig Krig, men at flygte, saasnart man kommer i Ilden, see det er en Skam. Det er bedre at døe med Ære, end at leve med Skjændsel, var vore Fædres Valgsprog, som jeg har arvet efter dem. Jeg udfordrer jo ikke Verden, men forsvarer mig kun mod dens Angreb paa min Selvstændighed. (...) jeg opgiver den nærværende Virkelighed for Idealet, som vinker mig til sig ovenfra. Ingen kan tjene to Herrer, og jeg har nu valgt.«

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 27

◀ **hendes Veninde Mathilde** : Clara Raphaels veninde Mathilde er modtager af de tolv breve, men skønt der løbende refereres til breve fra hende til Clara, gengives de ikke i bogen; måske forveksles SK hende med en anden veninde, Camilla Riis, se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 27

◀ **flere agtværdige Koner og Mænd paa Egnen** : se s. 15 (*DSL*, s. 25), hvor Clara Raphael skriver om veninden Camilla Riis: »Camilla, som troligt beretter mig alt hvad Folk sige om mig, har i denne Tid meget travlt med at jeg bliver fundet affecteert. Naar jeg spørger, om hun er af samme Mening, svarer hun: 'Ja, Du er slet ikke som andre Mennesker. Du var fuldkommen, hvis Du stod eet Trin nærmere Jorden.« Se også s. 47 (*DSL*, s. 45), hvor Camilla refereres for at sige noget tilsvarende. Se endvidere s. 34 (*DSL*, s. 36), hvor Clara Raphael efter sin første samtale med frk. Carlsen skriver: »Siden hørte jeg hende sige til Madam Star: Frøken Raphael er jo en yndig Pige! Jeg begriber ikke, hvor De kan finde hende indbildsk og affecteert. 'Ja,' svarede Madam Star, 'nu agerer hun barnlig og beskeden, fordi hun vil vinde Dem. Hun veed nok at hun er gaaet for vidt med sit aparte Væsen, og at hendes Sager staae slet her.'« Se endelig s. 78 (*DSL*, s. 65).

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 28

◀ **fatter den ... originale Idee: jeg vil ogsaa være original** : hentyder måske til s. 33 (*DSL*, s. 36), hvor Clara Raphael siger til frk. Carlsen: »Jeg vil hellere være den Mindste blandt de Store, end den Største blandt de Smaa!« Om frk. Carlsen, der har oprettet et sprogkursus og tillige underviser i musik, er den alm. dom, »at hun er meget original, men ellers ret en fortræffelig Pige. At være original, pleier her at være det Værste der kan siges om et Menneske, saa jeg begriber ikke, hvorledes hun alligevel kan finde Naade for Folks Øine«, s. 31f. (*DSL*, s. 35).

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 30

◀ **seer hun sig da om efter en Idee ... hun vil ikke gifte sig** : se s. 73f. (*DSL*, s. 62), hvor Clara Raphael skriver: »Der forekommer mig at ligge en dyb Sandhed til Grund for det katholske Klostervæsen: den, at hvo [den] der vil leve og kjæmpe for det Himmelske, maa aldeles forsage Verden. (...) Naar Ideen gaaer op for et Menneskes Sjæl, da maa han, ligesom Kjøbmanden, der fandt den kostelige Perle, give al sin Eiendom, for at tilegne sig den. (...) naar man vil det Evige, maa man opgive det Timelige (...). Den samme Idee laae ogsaa til Grund for den skjønne Benævnelse af Nonnen: Guds Brud. Hvo der vil leve for Himlen her paa Jorden, maa formæle sit inderste Væsen med Ideen, og af al Kraft kjæmpe med det Verdslige. Men at trække sig tilbage i et Kloster, ligner snarere en Flugt fra Slaget, end et Angreb; det var at tage Ideen bogstaveligt, istedetfor aandeligt.« Dette får angiveligt veninden Mathilde til at stille følgende spørgsmål, som Clara gengiver s. 84 (*DSL*, s. 70): »Skal det aandelige Klosterliv forstaaes saaledes, at Du aldrig vil gifte Dig? Hvad vil Du da gjøre, om Du kommer til at elske en Mand?« Hertil svarer Clara s. 84f. (*DSL*, s. 70): »Du vil vist lee, naar jeg siger, at jeg snarere kunde forelske mig i en yndig ung Pige, end i en Mand. Der er saameget Uskjønt ved Herrerne, som generer mig. Iøvrigt kan jeg kun sige, at jeg hverken vil gifte mig idag eller imorgen, eller rimeligviis nogensinde.«

I trykt udgave: Bind 24 side 136 linje 33

◀ **Ideen: Qvindernes Emancipation** : se s. 84 (*DSL*, s. 69), hvor Clara Raphael gengiver følgende spørgsmål, som veninden Mathilde angiveligt har stillet i et brev: »Først maa Du endelig sige mig, hvad det egentlig er, Du vil kjæmpe for, og dernæst paa hvad Maade Du vil kjæmpe derfor?« Og Clara svarer: »Jeg vil stride, leve for det jeg forstaaer ved Damernes Emancipation. Paa hvad Maade, vil Du vide. Husk dog paa, at Rom blev ikke bygget paa een Dag! Er det ikke allerede store Ting at vide hvad man vil? Hvorledes man vil det, bliver ikke et Menneske klart paa en Dag, eller to. Lidt efter lidt former Planen sig af sig selv i mine Tanker, men den er langtfra saavidt færdig, at Talen kan være om at meddele den. Dog har jeg jo allerede givet Dig et Vink derom, i det anførte Vers af Tegnér: / Och kämpa för människors väl med pen, med röst!«

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 1

◀ **hendes Breve ikke ... noget Concretere ved denne hendes Idee** : se dog s. 25, s. 43f., s. 51-55 og s. 65f. (*DSL*, s. 31, s. 42f., s. 48-50 og s. 57).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 2

◀ **En Dag gaaer hun til Alters** : 137,14.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 7

◀ **i religiøs Henseende ... for en ung Pige ... ualmindelige Dannelsen** : 136,25. – **vistnok**: helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 8

◀ **man med Udgiveren ikke noksom kan beundre** : se forordet »Udgiveren til Læserne«, s. VII (*DSL*, s. 12), hvor Heiberg skriver, at det snarere må »forundre, at en saa ung Pige allerede er kommen saa vidt med sin Reflexion, end at hun ikke endnu er kommen til en Ende med den«.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 10

◀ **læst ... i Magnus Eiriksons Bog om Baptister og Treenigheden** : sigter til den isl. teolog og forf. Magnús Eiríksson (1806-81) *Om Baptister og Barnedaab, samt flere Momenter af Den kirkelige og speculative Christendom*, Kbh. 1844. Eiríksson blev cand.theol. i 1837 ved Københavns Universitet og fungerede derefter som privatmanuduktør i København; i sit forfatterskab var han inspireret af SK. – Efter at have overværet en lang gudstjeneste med flere dåb indvikler Clara Raphael sig i en diskussion med pastor Star, hvor hun argumenterer imod barnedåb og for 'gendøberne', dvs. for voksendåb, s. 56f. (*DSL*, s. 51f.). Om hendes afvisning af treenighedslæren, 136,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 11

◀ **Hun gaaer til Alters og lover Gud at ville leve for sin Idee** : se s. 88 (*DSL*, s. 72), hvor Clara Raphael i det niende brev fortæller: »Jeg har idag været til Alters. Jeg gik ganske alene imorges til Kirke. (...) Alt var saa ubeskrivelig fredeligt i Naturen; i mig var der ogsaa Fred: den ophøiede Ro, som en fast Beslutning, en fuldkommen Hengivelse til en hellig Sag giver os. Da jeg knælede for Alteret, gav jeg Gud min hele Sjæl i det Løfte, at kjæmpe til min Død for Sandhed og Oplysning, for Menneskenes Lyksalighed og Guds Ære. Jeg lovede, at intet Hensyn til jordisk Lykke skulde nogensinde drage min Sjæl fra den Evighed, jeg indviede mig til.« Dette løfte erindrer Clara sig senere, s. 98 (*DSL*, s. 78f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 14

◀ **Saa gaaer hun hjem - og forelsker sig** : Om sin forelskelse i den unge baron Axel – og om hans forelskelse i hende – fortæller Clara Raphael i det tiende brev, s. 93-97 (*DSL*, s. 75-78).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 18

◀ **dydig som Charles** : sigter til Charles' forhold til sypigen Pamela, mens han og kusinen Emmeline var forelsket i hinanden; herom fortæller Charles otte år senere, men nu forstilt som Rinville, i en samtale med Emmeline, i 16. scene: »At see Charles og elske ham var det samme Øiebliks Værd. Charles var dydig, men kunde dog ikke fornægte sine Følelser. Pamela vilde i sin Fortvivlelse gjøre Ende paa sit Liv. Allerede havde hun hævet den morderske Dolk mod sin Barm – det er at sige, det var ikke egentlig en Dolk, men et Uhyre af en Skræddersax. Charles maatte enten ægte hende, eller see hende døe lige midt for sine Øine«, A.E. Scribe *Den første Kjærlighed. Lystspil i een Act*, overs. af J.L. Heiberg, Kbh. 1832, i *Det kongelige Theaters Repertoire*, nr. 45, ktl. U 98, s. 13. Jf. »Den første Kjærlighed« i første del af *Enten – Eller* (1843), i *SKS* 2, 225-270; s. 244,17f. Fra premieren den 10. juni 1831 til den 29. maj 1849 blev *Den første Kjærlighed* opført i alt 74 gange på Det Kgl. Teater; derefter blev den først genopført i maj 1854.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 19

◀ **hun vil ikke gifte sig** : se s. 98-100 (*DSL*, s. 78-80), hvor Clara Raphael beskriver, hvordan det pludselig blev klart for hende, at hun ved at gifte sig dels ville svigte det løfte, hun havde givet Gud ved alteret (137,14), dels ville bedrage Axel, når han skulle føre hende som brud til det samme alter; derfor besluttede hun at skrive til ham. »O, Gud! Jeg skrev at jeg havde givet en Anden mit Løfte, (disse gruelige Ord vare de eneste, som stode klart for mig); jeg bad ham glemme mig, thi jeg var ham ikke værd«, s. 100 (*DSL*, s. 79).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 20

◀ **Hvad hun lider ved denne Beslutning ... paa Sygeleiet** : I det elvte brev til Mathilde, skrevet af baronesse Anna på Clara Raphaels foranledning, beretter Anna om, hvorledes Clara efter sin beslutning havde våget i to døgn, været svag, grædt, var besvimet, havde fået stærk feber med feberfantasier og derfor måttet holde sengen, s. 101-107 (*DSL*, s. 81-85).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 21

◀ **hvad hun lider: det veed Ingen, siger hendes nærmeste Veninde** : hentyder måske til følgende passage i det elvte brev, hvor baronesse Anna fortæller: »men pludselig vendte hun [Clara Raphael] Hovedet bort, rev sig løs fra mig, og sagde: 'Hold ikke af mig, Anna! Tal ikke saaledes til mig! Du troer – Du veed ikke – Læs det!' Det var det begyndte Brev til Dem, hun rakte mig. Jo, jeg veed alt, sagde jeg: men troer Du da derfor, jeg holder mindre af Dig? Ere vi ikke Veninder, Søstre? (...) Af Brevet faae jeg bekræftet, hvad jeg allerede var vis paa, at hun elskede min Broder; det Øvrige forstod jeg ikke rigtigt, men der maa jo have været en eller anden Idee, som hun tidligere har besluttet at leve for«, s. 102f. (*DSL*, s. 81f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 22

◀ **hun gifter sig ... med den Elskede - men som Broder og Søster** : hentyder til det tolvte brev, hvor Clara Raphael fortæller, at hun har modtaget et brev fra sin elskede Axel, hvori han bl.a. skriver: »Jeg er overbeviist, at Deres Følelser allerede ere luttrede til en søsterlig Kjærligheds rene Flamme; og jeg lover

Dem, ved Deres eget, for mig helligste Navn, at al min Stræben skal gaae ud paa at forædle min Lidenskab for Dem, og befrie den fra enhver Blanding af Egenkjærlighed. Men dertil maa De hjælpe mig, Clara! Giv mig ikke alene en Broders Plads i Deres Hjerte, men en Broders dyrebare Ret til at leve for Dem, og hos Dem. Det kan kun skee, hvis De vil blive min Hustru for Verden; for Gud og hinanden ville [vil] vi leve sammen som kjærlige Søskende. Ingen Lidenskab skal fra min Side forstyrre Deres Fred, thi De skal ikke see mig igjen, før mine Følelser for Dem ere blevne til en Broders, kun stærkere, og endnu uegennyttigere«, s. 109 (*DSL*, s. 86f.). Herom skriver Clara Raphael i slutningen af brevet: »Er han ikke ædel, stor? Han svarer til det Ideal af en Mand, som jeg undertiden forestillede mig i mine Drømme, men aldrig ventede at træffe i Livet. Og han vil være min Broder!« s. 110 (*DSL*, s. 87).

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 27

◀ **fra Romanen ... Agtelse for ham, men jeg kan ikke elske ham** : sml. »Den første Kjærlighed« i første del af *Enten - Eller* (1843), hvor Emmeline antages at turde »træde frem for Tante *Judithe*, hvis denne levede, hun turde sige til hende: 'jeg elsker ikke Rinville, jeg har aldrig elsket ham, jeg elsker kun Charles, og siger endnu: man elsker kun eengang, og den første Kjærlighed er den sande Kjærlighed; men jeg har Agtelse for Rinville, derfor har jeg ægtet ham og adlydt min Fader' (cfr. 14de Scene)«, *SKS* 2, 250,21-25. Den 14. scene, se A.E. Scribe *Den første Kjærlighed*, s. 11.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 33

◀ **jeg kan kun elske ham som en Søster** : En kilde er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 137 linje 35

◀ **en Mærkelighed** : en ejendommelighed, en bemærkelsesværdighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 4

◀ **en vidtløftigere Fortale af ... Theaterdirecteur, Etatsraad R. Heiberg** : henviser til »Udgiveren til Læserne« af J.L. Heiberg i *Clara Raphael. Tolv Breve*, s. III-X (*DSL*, s. 9-13). – Johan Ludvig Heiberg (1791-1860), da. forf., redaktør og kritiker; fra 1828-39 ansat som teaterdigter og oversætter ved Det kgl. Teater, herefter dets censor, indtil han i 1849 blev dets direktør; 1829 titulær prof., 1830-36 docent i logik, æstetik og da. litteratur ved Den kgl. militære Høiskole. På andet årti var Heiberg tidens øverste æstetiske instans, om end han i alt væsentligt havde indstillet sin kritiske virksomhed. – **Etatsraad**: Heiberg fik titel af virkelig etatsråd den 4. maj 1850. – **R.:** Ridder af Dannebrog; det havde Heiberg været siden den 28. juni 1840.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 4

◀ **Han gjør ... vise, at denne Bog er et overordl. Product** : se »Udgiveren til Læserne«, s. III (*DSL*, s. 9), hvor Heiberg skriver: »Jo mere jeg paaskjønner at være Den, i hvis Lod det er faldet at indføre disse Blade i Læseverdenen, desto mere kunde jeg ønske at gjøre det paa en saadan Maade, at jeg i Sandhed blev medvirkende til den Anerkjendelse, som de synes mig at fortjene, men som de ogsaa – det haaber jeg – baade kan og vil finde uden Medhjælp.« Og videre s. IV (*DSL*, s. 9), hvor Heiberg iler med at oplyse, »at Skriftet er forfattet af en ganske ung, omtrent tyveaarig Pige, og at Læseren her modtager det, ganske som det er kommet fra hendes Haand, uden at jeg har forandret en Tøddel deri«, og han oplyser dette indledningsvis, »for at ikke den stærkt udprægede Character, med sin store udadvendte Energie og sin ligesaa store indadvendte Resignation, i Forbindelse med den ualmindelige Modenhed i Fremstillingen, Foredraget, Stilen, skal bringe Læseren paa den vildledende, for Opfattelsen baade af Total-Indtrykket og af Enkelthederne mindre gunstige Tanke, at Forfatterinden er en bedaget Dame, der har et mangeaarigt Livs Erfaringer og Betragtninger at øse af«.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 6

◀ **Han viser ... det protestantiske Klosters Idee ... som Søster og Broder** : henviser til »Udgiveren til Læserne«, s. V (*DSL*, s. 10), hvor Heiberg skriver: »Hendes [Clara Raphaels] Resignation er nemlig ikke klosterlig, ikke den catholske, men den protestantiske. Hendes Flugt fra Verden til Gud er ikke en Negation af Verden, men et luttrende Bad i de guddommelige Kilder, hvorfra hun vil vende tilbage til Verden, til dens Kamp og dens Møie, og ved Deeltagelse i disse luttre den selv. I hele denne Anskuelse er der Noget, som minder om Jomfruen af Orleans, en Figur, som derfor heller ikke bliver uden Indflydelse paa Clara. Men ligesom hiin sublime Skikkelse væsentligen har en catholsk, en nonneagtig Side, saa er der hos den ægte protestantiske, ingenlunde klosterlige Clara dog et Slags Gjenskin heraf, der fornemmelig [især] ytrer sig i Slutningen af Bogen.« Det er i slutningen af bogen, ideen om at leve gift som søster og bror fremsættes (137,27).

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 9

◀ **Fortjenesten af denne Opdagelse ... indrømmer Udgiveren ... Raphael** : henviser til »Udgiveren til

Læserne«, s. Vf. (DSL, s. 10f.): »I den Brevvexling, som har fundet Sted mellem Forfatterinden og mig, have vi, foruden flere andre Punkter i Skriftet, gjentagende debatteret især dette, uden dog at kunne blive enige. Jeg forestillede hende, at det qvindelige Ideal ikke i Almindelighed kunde bestemmes som Jomfruen af Orleans, der havde en ganske speciel Mission, og derfor kun svarede til en enkelt Side af Idealet. Jeg erindrede om, at det høieste qvindelige Ideal, som Christenheden kjender, vel er fremstilt som Jomfru, men i Eenhed med at være Moder, en Eenhed, som, uafhængig af alle dogmatiske Forklaringer, udtrykker, at Idealet indbefatter baade et himmelsk og et jordisk Moment. Herpaa erholdt [modtog] jeg til Svar: 'Jeg troer, det gaaer enhver ædel Qvinde, ligesom Marie. Engang aabenbarer Bebudelsens Engel sig for hende; engang hører hun disse høitidelige Ord: Hil være dig, du velsignede blandt Qvinderne! – Men i forskjellig Skikkelse viser det himmelske Sendebud sig for Enhver, og forskjellig er den Gjerning, han paalægger dem. For den Ene ere en Hustrues og Moders Pligter den velsignelsesrige Virkekreds; en Anden føler sig kaldet til en mere dristig Fremtræden i Livet til en mere aabenbar Kamp for det Himmelske[.] For mig viste Bebudelsens Engel sig i en Valkyries Lignelse, og jeg troer, ligesaa for Clara.'« Og videre s. VII (DSL, s. 11): »Endnu en Yttring af Forfatterinden vil maaskee tjene til at kaste Lys paa Claras Character, saavel i denne Henseende som i Almindelighed: 'Det var ikke min Hensigt at fremstille et Ideal, men en Idealist. Hun skulde ikke være feilfri. Ville [vil] Digterne fremstille Idealet reent og uforfalsket, da lad det fremstilles i Skikkelse af en Lysets Engel, ikke som en ung Pige. Det Sidste vilde være en bitter Ironie over vor Naturs medfødte Ufuldkommenhed og Svaghed.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 15

◀ **forbeholder sig ... Indvendinger ... Lære om Treenigheden** : henviser til »Udgiveren til Læserne«, s. VII (DSL, s. 11), hvor Heiberg skriver: »Den Skranke, som jeg paa det omtvistede Punkt har troet at finde i Forfatterindens Tanke-Udvikling, er, at hun tager Idealitet altfor abstra[c]t, saa at det næsten falder sammen med Ideen. Og selv denne staaer maaskee i altfor ubestemt Almindelighed for hende. Dette synes mig idetmindste at gjælde om den Idee, der skal være Ledestjernen for Claras Liv. I Mangelen paa tilstrækkelig Adskillelse mellem Idee og Ideal ere udentvivl ogsaa de Vanskeligheder begrundede, som hun finder i Trinitetslæren.«

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 17

◀ **Prof. Martensen ... Treenigheds Dogmet foranlediges ... at optage den Sag** : Dogmet om treenigheden af Faderen, Sønnen og Helligånden er bærende i H.L. Martensens dogmatik og afspejler sig i opbygningen af hans *Den christelige Dogmatik*, Kbh. 1849, ktl. 653, der foruden indledninger består af »Læren om Faderen«, s. 137-279, »Læren om Sønnen«, s. 281-392, og »Læren om Aanden«, s. 393-582. Clara Raphael henviser én gang til Martensen i *Clara Raphael. Tolv Breve*, s. 52 (DSL, s. 48): »Hvad er da det, at leve? Martensen har i en af sine Taler besvaret det saaledes: det er at tiltage i Viisdom og Naade for Gud og Mennesker.« – **Prof. Martensen:** Hans Lassen Martensen (1808-84), da. teolog og præst; fra 1840 ekstraordinær og fra 1. sept. 1850 ordinær prof. i teologi ved Københavns Universitet. Han blev lic.theol. i 1837, udnævnt til æresdoktor i Kiel i 1840, til hofprædikant i 1845 og Ridder af Dannebrog i 1847. Han havde i sommeren 1849 udgivet det store værk *Den christelige Dogmatik*, der den 22. maj 1850 var kommet i et nyt oplag. Med dette værk blev Martensen direkte bragt i opposition til SK, idet det gav anledning til en større strid om forholdet ml. tro og viden. – **betræffende:** angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 20

◀ **Prof. M: ... Klosteret til den anden Verden ... afholde os fra Ægteskab** : hentyder formentlig til følgende passage i § 276 i afsnittet »Mellemtilstanden i de Dødes Rige« i *Den christelige Dogmatik*, s. 547: »de Dødes Rige er Inderlighedens Rige, det stille Selvbesindelsens og Selvfordybelsens Rige, et *Erindringens* Rige i den fulde Betydning af Ordet, i den Betydning, at Sjælen her gaaer ind i sit eget Indre, gaaer tilbage til det, som er Livets Grund, til Altlivværelsens sande Indre. Og just herpaa beroer denne Tilstands purgatoriske [lutrende] Betydning.« Og videre til denne passage i anmærkningen til § 276, s. 549f., hvor Martensen skriver, at »indenfor Inderlighedens Rige maa der atter antages en vis Udvorteshed. I Aanderiget kan Sjælen ikke tænkes at være reent naturløs. Thi deels er det nødvendigt at antage, at den tilkommende Legemlighed eller Kjødets Opstandelse forberedes ved en forborgen Naturudvikling; deels lærer Apostelen Paulus udtrykkeligt, at skjøndt vi i de Dødes Rige ikke befinde os i vort Væsens fuldstændige Integritet, idet vi i Døden blive afklædte og først atter blive overklædte ved Herrens Gjenkomst, saa skulle [skal] vi dog i Mellemtilstanden ikke være fuldkomment nøgne, men skulle blive iklædte. [note: 2 Cor. 5, 2-4] En vis *Indklædning* af Sjælen i de Dødes Rige, i hiin – vi tale paa menneskelig Viis – *klosterlige* Verden, maa derfor antages. Men idet vi saaledes nødes til at antage den vistnok [sandt nok] dunkle Forestilling om en Mellem-Legemlighed i de Dødes Rige, saa tør dette ikke ophæve, at Grundbestemmelsen for denne Sphære er Inderlighedens og Aandelighedens.« Om ægteskab hedder det i anmærkningen til § 290 i afsnittet »Herrens sidste Tilkommelse og alle Tings Fuldendelse«, s. 580: »skal (...) Forskjellen mellem Mand og Qvinde vedblive i hiint [salighedens] Rige? Vi kunne [kan] ikke betvivle dette, forsaavidt som denne Forskjel har saa omfattende Betydning for hele den sjælelige Individualitet. Dog vide vi ogsaa med Bestemthed, at der er det, som efterat det eengang er affaldet, ikke mere agtes værdigt til Opstandelsen fra de Døde. 'Thi de som agtes værdige til hiin Verden og til Opstandelsen fra de Døde, de hverken tage til Ægte eller udgiftes [giftes

bort]; de kunne [kan] jo ikke mere døe; thi de ere Engle lige [note: Luc. 20, 34-36].'«

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 24

◀ **Adam den Gang Eva ikke var skabt** : Om Adams skabelse, se 1 Mos 2,7, og om Evas skabelse, se 1 Mos 2,18-23.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 27

◀ **Leflens**: koketterende, overfladiske el. letfærdige adfærd, kurmageri.

I trykt udgave: Bind 24 side 138 linje 31

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 137m linje 24

◀ **Hr Zierlich ... at Mandfolk- og Fruentimmer Klæder hænge i samme Skab** : hentyder formentlig til 29. scene i J.L. Heibergs vaudeville *Aprilsnarrene, eller Intriguen i Skolen* (1826), hvor frk. Trumfmeier fortæller, at hun var blevet lukket inde i et skab, og da det viser sig, at hr. Zierlichs søndagskjole hang inde i skabet, udbryder madam Rar: »Det er meget ubehageligt for Dem, saaledes at findes indelukket med en Mandfolkekjole.« Se *J.L. Heibergs Samlede Skrifter. Skuespil* bd. 1-7, Kbh. 1833-41, ktl. 1553-1559; bd. 4, 1835, s. 111f. Fra premieren den 22. april 1826 til den 18. dec. 1844 blev vaudevillen opført i alt 65 gange på Det Kgl. Teater; derefter blev den først genopført i marts 1856.

I trykt udgave: Bind 24 side 138m linje 2

◀ **engang Systemets gehorsamer Diener** : hentyder til, at J.L. Heiberg, der fra 1824 var erklæret hegeliansk filosof og i 1830'erne og 1840'erne med til at introducere og forsvare G.W.F. Hegels filosofi i Danmark. Jf. fx *Grundtræk til Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik. Som Ledetraad ved Forelæsningerne paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1832; *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid. Et Indbydelses-Skrift til en Række af filosofiske Forelæsninger*, Kbh. 1833; *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Coursus paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1835; og »Det logiske System. Første Afhandling, indeholdende: Paragraferne 1-23« i *Perseus, Journal for den speculative Idee*, udg. af Heiberg, nr. 1-2, Kbh. 1837-38, ktl. 569 (forkortet *Perseus*); nr. 2, s. 1-45. -

Systemets: refererer til SKs tidligere polemik, ikke kun specifikt mod det filosofiske system, som Hegel selv udfolder bl.a. i *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, men også mere generelt mod hegelianismen, herunder især den da., bl.a. J.L. Heibergs og Rasmus Nielsens (140,2) søgen efter at opbygge et altomfattende logisk system (se fx *Begrebet Angest*, i *SKS* 4, 356,26-33, og *Forord*, i *SKS* 4, 478,18-23, og 525,19-21, med tilhørende kommentarer). Med 'systemet' synes SK altså mere generelt at hentyde til det filosofiske forsøg på at forstå og forklare verden i dens enhed ved hjælp af abstrakte logiske kategorier el. diskursiv tænkning; undertiden synes det nærmest at stå som synonym for objektiv viden. Den mest omfattende polemik mod 'Systemet' fremsætter SK i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, se fx *SKS* 7, 22-26 og 103-120. - **gehorsamer Diener**: ty., lydige tjener.

I trykt udgave: Bind 24 side 138m linje 6

◀ **Løfternes uforglemmelige Forfatter** : hentyder til, at J.L. Heiberg i sit forord til »Det logiske System. Første Afhandling, indeholdende: Paragraferne 1-23« skrev: »Forfatteren tillader sig herved at meddele det første Bidrag til Udførelsen af en længe næret Plan, nemlig at fremstille det logiske System (...). Endvidere har han det Formaal, ved nærværende Fremstilling og dens Fortsættelse at bane Veien for den Æsthetik, som det længe har været hans Ønske at levere«, *Perseus*, nr. 2, s. 3. Det blev imidlertid aldrig til mere end dette bidrag til 'systemet', som således forblev ufærdigt og løfterne uindfrie. Sml. slutningen af nr. I i *Forord* (1844), i *SKS* 4, 478,12-23.

I trykt udgave: Bind 24 side 138m linje 7

◀ **astronomisk himmelfarne Professor** : hentyder til J.L. Heibergs store interesse for astronomi, som tydeligst kom til udtryk i årbogen *Urania*, 1844-46. Jf. fx »Det astronomiske Aar« i *Urania. Aarvog for 1844*, Kbh., s. 75-160, hvori Heiberg indlægger en kritisk omtale af *Gjentagelsen* (1843).

I trykt udgave: Bind 24 side 138m linje 9

◀ **Clara-Klosteret ... Forfægter og Udbyder** : 138,9.

I trykt udgave: Bind 24 side 138m linje 11

◀ **Guizot siger ... Politik for Staten er: Ligegyldighed mod al Religion** : sigter til den offentlige debat i Frankrig, efter at den fr. højrepolitiker, tilhænger af kirkens ret og frihed over for staten, C.F. Montalembert i

Nationalforsamlingen den 10. dec. 1850 havde fremlagt en udførlig udvalgsbetænkning om et stillet lovforslag til indførelse af søndagens helligholdelse. Efter en redegørelse for betænkningen refereres debatten i de franske aviser under »Udenlandske Efterretninger« i *Berlingske Tidende*, nr. 294, den 16. dec. 1850, hvor det oplyses: »Presse [*La Presse*] mener, at for Staten kun een Stilling er mulig ligeoverfor Kirken, og det er den af Guizot angivne: absolut Ligegyldighed.« – **Guizot:** François Pierre Guillaume Guizot (1787-1874), fr. historiker, forf. og politiker; fra 1840 til Februarrevolutionen (1848) udenrigsminister og til sidst også ministerpræsident, men blev i feb. 1848 afsat af kongen (Louis Philippe), hvorefter hans politiske karriere ophørte.

I trykt udgave: Bind 24 side 139 linje 2

◀ **ligegyldig mod** : indifferent over for.

I trykt udgave: Bind 24 side 139 linje 5

◀ naar **saa er**: det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 139 linje 25

◀ de **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 139 linje 29

◀ **Prof. Nielsen** : Rasmus Nielsen (1809-84), da. teolog og filosof; lic.theol. 1840, fra 1841 ekstraordinær og fra 1. sept. 1850 ordinær prof. i moralfilosofi ved Københavns Universitet, 1847 Ridder af Dannebrog. Han var i begyndelsen af 1840'erne meget præget af den ty. filosof G.W.F. Hegel, men kom fra midten af 1840'erne under indflydelse af SK, med hvem han sluttede venskab i sommeren 1848 (se fx journaloptegnelserne NB7:6, fra aug. 1848, NB7:114, fra nov. 1848, og NB10:32, fra feb. 1849, i SKS 21, 78f., 139 og 273, samt *Pap. X 6 B 124*, s. 164). På det tidspunkt troede SK, at han snart skulle dø, hvorfor han dels ønskede en person til at udgive sine litterære efterladenskaber (se fx journaloptegnelserne NB6:74, fra aug. 1848, i SKS 21, 56f., og NB14:90, fra dec. 1849, i SKS 22, 397-399, samt udkast til en aldrig udgivet artikel fra o. 1849-50 »Noget angaaende mit Forhold til Prof. Nielsen« (*Pap. X 6 B 99*, s. 110-112)), dels overvejede at gøre en anden fortrolig med sine tanker om forfatterskabet (se fx et udkast til en aldrig udgivet artikel »Angaaende mit Forhold til Hr. Prof. R. Nielsen« fra o. 1849-50 (*Pap. X 6 B 124*, s. 164)). Han valgte Rasmus Nielsen, som han en dag mødte på gaden, og med hvem han fremover hver torsdag på deres spadsereture førte samtaler om sine anskuelser og sit forfatterskab. Dog ville SK vente med at dømme om, hvorvidt Nielsen var brugbar, indtil Nielsen havde udgivet sit næste skrift. Den 19. maj 1849 udkom så Niensens store værk *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed. Forelæsninger over Jesu Liv*, Kbh. 1849, ktl. 700 (forkortet *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed*), der skuffede SK dybt. Bogen, der knap nok nævner SK, var dog så meget påvirket af SKs pseudonyme værker, at anmelderne erklærede Nielsen for en discipel af SK, mens SK selv var fuld af bekymret ærgrelse (se fx journaloptegnelsen NB11:46, fra maj 1849, i SKS 22, 32). Da H.L. Martensen snart efter udgav *Den christelige Dogmatik* (138,20), hvori han i forordet lod hånt om SKs pseudonyme skrifter, gik Rasmus Nielsen til angreb på ham med stridsskriftet *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende Anmeldelse, Kbh. 1849, ktl. 701, som udkom den 15. okt. 1849. Dette førte til en ganske omfattende debat i samtiden om forholdet ml. tro og viden. Niensens næste større indlæg var *Evangelietroen og Theologien. Tolv Forelæsninger holdte ved Universitetet i Kjøbenhavn i Vinteren 1849-50*, Kbh. 1850, ktl. 702 (forkortet *Evangelietroen og Theologien*); bogen blev averteret som udkommet den 6. april 1850, jf. *Adresseavisen* nr. 80. Heri begrundes i en mere systematisk fremstilling indsigt fra SKs pseudonymer, at man må begribe, at troen ikke kan begribes. Derpå fulgte *Et par Ord i Anledning af Prof. Scharlings Apologie for Dr. Martensens Dogmatik*, Kbh. 1850, der blev averteret som udkommet den 11. maj 1850, jf. *Adresseavisen*, nr. 109. SKs forhold til Nielsen findes belyst i adskillige journaloptegnelser samt i en række breve (trykt i B&A), bl.a. i forbindelse med bruddet i april 1850.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 2

◀ **komme Martensen til Livs** : nemlig med angrebet på H.L. Martensen (138,20) i stridsskriftet *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende Anmeldelse (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 24 side 140m linje 7

◀ **Indrømmelse ... saa ... kneben som det var fornødent** : se kommentaren ovenfor.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 9

◀ **Da Spener fremtraadte ... Nu er Pietismen det ... Tilhold Orthodoxien har ... Halvhed** : se de to følgende kommentarer. – Philipp Jakob Spener (1635-1705), ty. luthersk teolog og præst; tog den filosofiske

magistergrad i 1653 og den teologiske doktorgrad i 1664, fra 1666 seniorleder af præsteskabet i Frankfurt, fra 1686 overhofprædikant hos kurfyrsten i Sachsen, fra 1691 provst ved St. Nikolai i Berlin. I 1670 havde han iværksat de første gudelige husforsamlinger ('collegia pietatis'), og i alle sine præsteembeder virkede han stærkt for katekismusundervisning af ungdommen; overhovedet arbejdede han for vækkelse og inderligt fromhedsliv. Han blev fra o. 1690 inddraget i den hårde teologiske strid om pietisme og luthersk ortodoksi, hvor de ortodokse anklagede pietisterne for heterodoksi. Han udgav en række betydelige skrifter, førte en omfattende korrespondance med alle fraktioner inden for den pietistiske bevægelse og betragtes ofte som den ty. pietismes fader. SK havde i sit bibliotek *Philipp Jakob Spener's deutsche und lateinische theologische Bedenken. In einer zeitgemäßen Auswahl*, udg. af F.A.E. Hennicke, Halle 1838, ktl. 268. – **Tilhold:** støtte, holdepunkt.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 15

◀ **i Märklin: Darstellung ... des modernen Pietismus 1839** : henviser til følgende passage i Chr. Märklin *Darstellung und Kritik des modernen Pietismus*, Stuttgart 1839, s. 15f.: »Der Spenerische Pietismus hat sich im Gegensatz gegen die todte, starre Rechtgläubigkeit der damaligen Zeit gebildet. (...) Dagegen nun drang der Spenerische Pietismus auf lebendige innerliche Aneignung des Christenthums, er suchte den von außen gegebenen Stoff zu beleben, er legte seine ganze Seele hinein und sah die Verinnerlichung des Gegebenen in Glauben und Liebe als das Wesentliche, als die Hauptsache an. Diese entschiedene Richtung auf die Innerlichkeit zog damals den Pietisten von Seiten ihrer Gegner, der Orthodoxen, den Vorwurf zu, es werde von ihnen die Reinheit der Lehre gefährdet; und wenn dieß auch nicht begründet war, sondern die Pietisten sich mit allen Glaubenssätzen der Kirche in wesentlicher Uebereinstimmung erhielten, so lag doch offenbar jenem Dringen auf Innerlichkeit die, wenn auch damals noch nicht klar zum Bewußtseyn gekommene, Ansicht zu Grunde, daß der Buchstabe und das Gegebene nicht an sich absoluten Werth haben, sondern nur als Ausdruck und Zeugniß des religiösen Bewußtseyns, welches also das Erste und Ursprünglichste sey, und in welches auch der gegebene Stoff wieder als in sein Element aufgenommen werden müsse. Stellen wir nun neben diesen ursprünglichen Spenerischen Pietismus den gegenwärtigen, so muß offenbar zugegeben werden, daß auch diesem dieselbe Tendenz wesentlich ist, – die Tendenz, den Inhalt des christlichen Glaubens aus seiner Objektivität in die Sphäre des Bewußtseyns, des innern Lebens einzuführen, das Dringen auf lebendige innerliche Aneignung desselben, so daß der Glaube zu etwas innerlich erlebtem, erfahrener werde, die Forderung, daß das Christenthum zur Substanz des geistigen Lebens, zu einer das ganze Bewußtseyn beherrschenden Macht werde.« – **Märklin:** Christian Märklin (1807-49), ty. luthersk teolog, præst og forf.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 21

◀ **i Hosbach Leben Speners lige i Slutningen af anden Deel** : henviser til følgende passage i W. Hoßbach *Philipp Jakob Spener und seine Zeit. Eine kirchenhistorische Darstellung* bd. 1-2, Berlin 1828; bd. 2, s. 385: »Höchst merkwürdig aber ist, wie der veränderte Zeitgeist ihr Verhältniß gegen die herrschende Parthei in der Kirche völlig umgekehrt hat. Spener und seine Anhänger wurden von ihren Gegnern des Indifferentismus und der Heterodoxie beschuldigt; jetzt sind die Pietisten die Bewahrer der Orthodoxie, die sich bei dem Siege der indifferentistischen Denkart unter ihnen erhalten und zu ihnen geflüchtet hat.« – **Hosbach:** Peter Wilhelm Heinrich Hoßbach (1784-1846), ty. luthersk teolog, præst og forf.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 22

◀ **Les desirs innocens ... ne meurent jamais ... i Fernow Petrarca's Leben** : citat fra *Francesco Petrarca dargestellt von C.L. Fernow. Nebst dem Leben des Dichters und ausführlichen Ausgabenverzeichnissen*, udg. af Ludwig Hain, Altenburg og Leipzig 1818, s. 52. SK udelader accenten i 'désirs'. Citatet er ikke identificeret. – **Fernow:** Carl Ludwig Fernow (1763-1808), ty. farmaceut, æstetiker og (kunsthistorisk) forf. – **Petrarca:** Francesco Petrarca (1304-74), ital. digter, filolog og filosof. SK havde i sit bibliotek *Francesco Petrarca's sämtliche italienische Gedichte*, overs. af F.W. Bruckbräu, bd. 1-6, München 1827, ktl. 1932-1933.

I trykt udgave: Bind 24 side 140 linje 25

◀ **»Jeg fægter og ikke som Den, der slaaer i Luften«** : frit citat fra 1 Kor 9,26, hvor Paulus skriver: »Derfor løber jeg, ikke som paa det Uvisse; jeg fægter, som den, der ikke slaaer i Veiret« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 2

◀ **»undertvinger sit eget Kjød«** : hentyder formentlig til 1 Kor 9,27, hvor Paulus skriver: »men jeg spæger mit Legeme, og holder det i Trældom, at ikke jeg, som prædiker for Andre, skal selv blive forskudt« (NT-1819). Sml. NT-1740, der har følgende ordlyd: »Men jeg undertvinger mit legeme og fører det i trældom«.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 3

◀ **»De løbe Alle paa Banen«** : frit citat fra 1 Kor 9,24, hvor Paulus skriver: »Vide I ikke, at de, som løbe paa

Banen, løbe vel alle, men ikkun [kun] Een faaer Klenodiet; løber saaledes, at I kunne [kan] erholde [erhverve] det« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 7

◀ **Paulus** : 135m,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 12

◀ **vistnok** : ganske vist, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 24 side 141m linje 1

◀ **Digt og Tant** : fast udtryk: tom snak, fantasteri, pjat.

I trykt udgave: Bind 24 side 141m linje 4

◀ **stemme mig imod** : sætte mig op imod.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 18

◀ **farer til Helvede** : Udtrykket at »fare hen til Helvede« benyttes i Mark 9,43 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 20

◀ **naar engang Gud dømmes og Evigheden** : hentydning til dommens dag, hvor menneskene skal aflægge regnskab for Gud, og Gud gøre regnskabet op. Denne forestilling findes udtrykt flere steder i NT, fx i Matt 12,36; Rom 9,28; 1 Pet 4,5. Se også Matt 25,31-46 om verdensdommen.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 21

◀ **Hvilken Synd er den himmelraabende** : Med udspring i 1 Mos 4 (hvor Gud spørger Kain, hvad han har gjort, siden hans bror Abels blod råber til Gud fra jorden) benyttes det faste udtryk 'himmelråbende synd' om en særlig grov synd.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 25

◀ **gjør Allarm** : vækker uro, virker urovækkende.

I trykt udgave: Bind 24 side 141 linje 29

◀ de **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 15

◀ Alle **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 16

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 19

◀ **støder fra** : er frastødende, vækker anstød.

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 28

◀ **Siger han ikke ... Disciplene forud ... vil gaae dem, naar de blive troe** : se fx Joh 16,1-4, hvor Jesus siger til sine disciple: »Dette haver jeg talet til Eder, at I skulle [skal] ikke forarges. De skulle [skal] udelukke Eder af Synagogerne; ja den Tiid skal komme, at hver den, som ihjelslaaer Eder, skal mene, han viser Gud en Dyrkelse. Og dette skulle de gjøre Eder, fordi de hverken kiende Faderen, ei heller mig. Men dette haver jeg talet til Eder, paa det [for at], naar Timen kommer, I skulle komme ihu, at jeg sagde Eder det; men dette sagde jeg Eder ikke fra Begyndelsen, fordi jeg var hos Eder« (NT-1819). Se også Matt 10,17-18.22; 24,9; Joh 15,20-21.

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 29

◀ **Han drager til sig** : allusion til Joh 12,32, hvor Jesus siger: »Og jeg, naar jeg bliver ophøiet fra Jorden, vil jeg drage Alle til mig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 32

◀ **Han siger ... Den, som vil opføre et Taarn ... føre Taarnet op** : henviser til Luk 14,28-30, hvor Jesus siger: »Thi hvo [hvem] iblandt Eder, som vil bygge et Taarn, sidder ikke først, og beregner Bekostningen, om han haver hvad der hører til at fuldføre det med; at ikke, naar han faaer lagt Grundvold, og ei kan fuldende det, alle, som see det, skulle [skal] begynde at spotte ham og sige: Dette Menneske begyndte at bygge, og kunde ikke fuldende det« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 142 linje 33

◀ **Commensurabilitet** : det, som kan måles med samme enhed el. fælles mål, sammenlignelighed, overensstemmelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 6

◀ **Sophisterne** : 122,18.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 11

◀ **ville** have: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 11

◀ **udstrøer Sæden** : allusion til Jesu lignelse om sædemanden i Matt 13,3-23.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 18

◀ **Fatter selv** : spøgefuldt om manden i huset i egen person, her om præsten selv.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 19

◀ **hans Velærværdighed** : Til de enkelte rangklasser i rangforordningen af 14. okt. 1746 (med ændringer ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808) var knyttet særlige tiltaleformer, if. hvilke 'Deres Velærværdighed' (el. i omtale 'hans Velærværdighed') blev benyttet ved titulering af gejstlige personer af laveste rang el. slet ikke omfattet af rangforordningen.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 20

◀ **den Syllogisme af den Stundesløse ... 4 Skriverskarle ... antage een endnu** : sigter til 1. akt, 6. scene, i Ludvig Holbergs komedie *Den Stundesløse* (1731), hvor den stundesløse hr. Vielgeschrey afslår at give sin datter Leonora til Leander, fordi Leander ikke er uddannet bogholder og derfor ikke kan lette ham i hans store forretninger. Det får Leander til at spørge: »Jeg veed ikke, hvad Forretninger en Mand kan have, der sidder i ingen Bestilling?« Vielgeschrey svarer: »Jeg har saa mange Forretninger, at jeg faaer ikke Stunder til at æde og drikke. Pernille! Han siger, at jeg ingen Forretninger har. Det kan du vidne med mig.« Tjenestepigen Pernille: »Herren har 10 Mænds Arbeyde. Det er hans Uvenner, som siger ham, at han har ingen Forretninger. Herren holder jo, foruden mig 4 Skriverskarle; hvilket alene er Beviis nok, at han har Forretninger.« Vielgeschrey føjer til: »Og jeg kommer endnu til at tage et Par an.« *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 el. 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 5; bindene er uden årstal og sidetal. Se også 3. akt, 1. scene. – **Syllogisme**: logisk følgeslutning, hvor konklusionen udledes af to præmisses (forudsætninger).

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 22

◀ **revelerende** : åbenbarende, afslørende.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 24

◀ **1000 Præster foruden Provster, Bisper o: s: v:** : If. registrene i *Geistlig Calender for Aaret 1848*, Kbh. [1848, afsluttet den 18. jan. 1848], ktl. 378, var der o. 890 hovedsogne i kongeriget Danmark (dvs. uden hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg) og o. 1.050 ansatte præster, herunder biskopper og provster; hertil kommer o. 120 personlige kapellaner.

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 25

◀ **hade Fader og Moder ... for Xstdommens Skyld** : hentyder fx til Luk 14,26 (133,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 143 linje 30

◀ **Sving** : omsving, vending.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 11

◀ **Pastor Paulli. Idag ... prædikede han om Stephanus** : Hofpræst J.H.V. Paulli (132,14) prædikede 2. juledag den 26. dec. 1850 ved højmessen kl. 10 i Christiansborg Slotskirke (179m,2), jf. *Adresseavisen*, nr. 303 (middagsudgaven), den 24. dec. 1850. Epistelteksten til 2. juledag er ApG 6,8-15 (om Stefanus for Rådet) og 7,54-60 (om steningen af Stefanus), se *Forordnet Alter-Bog* (132,14), s. 16-18; i *Forordnet Alter-Bog* kaldes 2. juledag »St. Stephans Dag«.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 12

◀ **Han viste ... ikke noget man skulde »beundre«** : Udtalelsen har ikke kunnet verificeres, da Paullis prædiken ikke er udgivet.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 13

◀ **vi skulde ikke beundre det, men »give Gud Æren«** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 15

◀ **Pharisæerne ... Xstus havde helbredet den Blindfødte** : sigter til beretningen i Joh 9 om Jesu helbredelse af den blindfødte; da farisæerne (115,18) anden gang kaldte den helbredte til sig, sagde de til ham: »giv Gud Æren; vi vide, at hiint Menneske [Jesus] er en Synder«, v. 24 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 17

◀ **Redupliceren** : det at reduplicere, egl. 'gen-fordoble'; 'reduplikation', der således betyder fordobelse, gentagelse, benyttes ofte af SK om refleksionsforhold, hvor noget abstrakt gentages (virkeliggøres) i konkret praksis el. eksistens.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 22

◀ **Form-Betjeningen** : den formmæssige varetagelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 22

◀ **Luther** : 109,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 29

◀ **han tog Fyrsterne til Hjælp** : Om de ty. fyrsters rolle i udbredelsen af Luthers reformation, se fx § 152-156 i *Dr. Wilhelm Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie til Brug ved Forelæsninger*, overs. af F. Münster, på ny udg. og omarbejdet af J. Møller, Kbh. 1831, ktl. 168, s. 210-214. Se også § 181 i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (130,21) bd. 2, s. 831-848.

I trykt udgave: Bind 24 side 144 linje 31

◀ **det Spandet-Grundtvigske nu paa Rigsdagen** : sigter til behandlingen i Folketinget af N.M. Spandets lovforslag om trosfrihed, der skulle indføre borgerligt ægteskab og afskaffe dåbstvang og edsafleggelse (111,2). Under tingets første behandling, den 14.-16. nov. 1850, holdt N.F.S. Grundtvig (124,2) en lang tale, som er gengivet i *Dansk Kirketidende* (118,4), nr. 268, den 24. nov., og nr. 269, den 1. dec. 1850, bd. 5, sp. 990-996 og sp. 1001-1003. Om »Trang til Troesfrihed, saaledes som den fastsættes i Grundloven« siger Grundtvig som sin fulde overbevisning, at den »maa være hos Enhver, som har *noget* levende Tro, og paa den anden Side, at de, som ikke føle denne Trang, de udgjøre for det Meste den Hob, som ikke bryder sig om nogen anden Troesfrihed, end at de kunne [kan] uforstyrret ikke alene undvære al Tro, men belee og bespotte al Tro, naar de kun ved visse Leiligheder, til den allerstørste Bespottelse, underkaste sig visse kirkelige Handlinger«, sp. 991. Grundtvig kunne tilslutte sig frihedsprincippet i indførelse af borgerligt ægteskab, blot det ikke medførte en ophævelse af den kirkelige vielse og stred mod den folkelige tradition; derfor skulle det indgås hos præsten i en form, der mindede om tidligere tiders 'trolovelse', »men da skulde naturligviis dette borgerlige Ægteskab indgaaes af alle Ægtefolk, de maatte saa kalde sig hørende til Folkekirken eller til hvad de vilde, medens det stod dem frit for at lade en kirkelige Vielse velsigne deres Ægteskab, naar de ønskede det«, sp. 995. Mens ægteskabet er en ren menneskelig og borgerlig indretning, som kristendommen ganske vist har givet et særligt præg, og »som ved Kirketvangens Indførelse er blevet givet et Skin af Christelighed som er afskyeligt«, så forholder det sig, siger Grundtvig, anderledes med konfirmationen, der er »en christelig Indretning, som man har villet benytte til borgerlige Øiemed, og hvoraf Følgen da har været (...), at man blot paalagde Borgerne en Usandhed mere, naar de ikke traf til virkelig at troe det Samme, som man fordrede ved Confirmationen troet og bekjendt af alle dem, som vare fødte i hvad man kaldte Folkekirkens Skjød«, sp. 1001. Der må foretages en klar adskillelse mellem det borgerlige og det kristelige; derfor kan man heller ikke indføre en frihed uden for, som ikke gælder inden for Folkekirken; sker det, »da vil Folkekirken med Nødvendighed blive saadan, at efterhaanden alle alvorlig og virkelig religiøse

Mennesker ville [vil] gaae ud af den (...) vi gaae ud af den, fordi vi dog have Lidt at opoffre for Frihed«, sp. 1002. Grundtvig slutter med at »bede Forsamlingen betænke sig vel og nøie, før den aldeles forkaster et Forslag som aldeles ubrugeligt, inden det endnu har gjennemgaaet den Drøftelse, som jo vistnok [helt sikkert] ellers vilde blive det tildeel«, sp. 1003. Første behandling af lovforslaget er fyldigt refereret i *Fædrelandet*, nr. 269, den 18. nov. 1850, s. 1071f. I sin artikel »Om Troesfrihed« i *Berlingske Tidende*, nr. 282, den 2. dec. 1850, gør Spandet rede for, hvad lovforslaget efter hans opfattelse går ud på. Af en længere redaktionel artikel i *Fædrelandet*, nr. 298, den 21. dec. 1850, s. 1189f., med en gennemgang af den negative reaktion på lovforslaget og et referat af den betænkning, der netop var blevet afgivet af den valgte komité (145,4), fremgår det, at en klar majoritet i komiteen fremlagde et helt nyt forslag til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskjellige Troessamfund«, udarbejdet på grundlag af et udkast fra kultusministeren (undervisnings- og kirkeministeren). – **Spandet:** Niels Møller Spandet (1788-1858), dommer og politiker; fra 1819 til sin død assessor ved Landsoverretten; fra 1849 medlem af Folketinget, hvor han var knyttet til Bondevennerne el. Venstre. Allerede o. 1810 blev han nært knyttet til Grundtvig.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 1

◀ **betjene** : varetage.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 3

◀ **kalde Xstdommens argeste Fjender til Hjælp for at trænge igjennem** : Hvad der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 3

◀ **ved Ballotation** : ved afstemning (131,5). Ved afstemningen efter første behandling af Spandets lovforslag, hvor 54 stemte for og 28 imod, blev det besluttet at lade lovforslaget gå til anden behandling, se *Fædrelandet*, nr. 269, den 18. nov. 1850, s. 1072. Et af Grundtvig stillet forslag om nedsættelse af en komité med syv medlemmer, der skulle arbejde videre med forslaget frem mod dets anden behandling, blev et par dage senere vedtaget, jf. *Dansk Kirketidende*, nr. 270, den 8. dec. 1850, sp. 1019; skønt Grundtvig selv stillede op, blev han ved afstemningen i folketingssalen ikke valgt til udvalget, jf. *Fædrelandet*, nr. 272, den 21. nov. 1850, s. 1083.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 4

◀ **sagt af Vespasian ... ikke skal lugte til Penge ... lugte lige saa godt som andre** : fri gengivelse af en anekdote om den rom. kejser Titus Flavius Vespasianus (kejser 69-79 e.Kr.), som findes i Svetons biografi over Vespasian, kap. 23, i *De vita Caesarum* (8. bog). Her hedder det: »Da hans Søn Titus lastede ham, at han havde fundet paa at lægge Skat ogsaa paa Urinen [nemlig på nødtørftsanstalterne], holdt han ham nogle Penge for Næsen, som vare indkomne af det første Qvartal, og spurgte: 'om Lugten var ham imod'? Da han sagde nei, svarer han: 'men det er af Urinen'«, *Caji Svetonii Tranqvilli Tolv første Romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse*, overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1802-03, ktl. 1281; bd. 2, s. 213.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 6

◀ **Skriftemaalets Afskaffelse** : Forståelsen og praktiseringen af skriftemålet gennemgik en stor forandring fra reformationstiden til midten af det 19. årh. Efter reformationens indførelse i Danmark i 1536 fastholdt man skriftestolene fra den katolske tid, så man fortsat enkeltvis kunne opsøge præsten i skriftestolen, bekende sine synder og anmode om at få afløsning, dvs. syndsforladelse ved håndspåbyggelse, senere også kaldet absolution. Dengang var skriftemålet et frivilligt tilbud til de ængstede samvittigheder; med *Danmarks og Norges Kirke-Ritual* fra 1685 blev skriftemålet derimod gjort til en uomgængelig betingelse for at kunne deltage i nadveren (jf. kap. 4, art. 1, s. 143). Men efterhånden som antallet af nadvergæster og dermed skriftende voksede i løbet af det 18. årh. og altergangen mere og mere koncentrerede sig på enkelte årstider, blev det uoverkommeligt for præsterne at tage de mange nadversøgende enkeltvis til skrifte i skriftestolen; samtidig bredte den forbudte skik sig, at ikke blot ægtefæller, men hele familier og hinanden helt fremmede gik ind i skriftestolen på én gang. Skriftestolene blev derfor ændret fra at være egentlige 'stole' til at være aflukkede rum, som blev indrettet i kirken el. i sakristiet; de større kirker som Vor Frue Kirke i København, hvor SK selv gik til skrifte, havde to skriftestole med plads til 30-50 personer. I takt med, at det private skriftemål således gik af brug, ændrede skriftemålets liturgi karakter; samtalen mellem præsten og den skriftende blev opgivet, og den enkeltes syndsbeholdelse blev erstattet af en fælles skriftebøn el. af en syndsbeholdelse fremsagt af én på alles vegne. Lidt efter lidt forsvandt dog også både skriftebøn og syndsbeholdelse, og i sidste del af det 18. årh. trådte i stedet en skriftebøn (105,1), holdt i skriftestolen af skriftefaderen, dvs. den præst, der forestod skriftemålet som forberedelse til altergangen enten samme el. følgende dag. Samtidig bredte der sig en tendens til, at præsterne udelod absolutionen og i stedet fremsatte et velsignelsesønske; denne praksis blev imidlertid bragt til ophør, da regeringen den 12. aug. 1828 udsendte en skrivelse, hvori det pålægges biskopperne at indskærpe over for præsterne nøje at

følge de i kirkeritualet 'foreskrevne formularer' uden udeladelser og uden tilføjelser. På SKs tid forløb skriftemålet således i Vor Frue Kirke: De skriftesøgende samledes i kirken, hvor handlingen blev indledt med en salme og en skriftebøn læst af kirkesangeren fra kordøren. Derefter blev de af klokkeren lukket ind i skriftestolen, hvor de tog plads på bænke. Præsten satte sig i sin stol og holdt en kort skriftebøn af ca. ti minutters varighed. Efter skriftebønnen gik præsten rundt og tilsagde hver enkelt syndernes forladelse under håndspåleggelse, to ad gangen. Herefter vendte de skriftede tilbage til kirkerummet, og var der flere, end skriftestolen kunne rumme på én gang, blev et nyt hold lukket ind. Når hele handlingen var færdig, blev der sunget en salme inde i kirken.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 19

◀ **Applicationen** : det, der skal uddrages (af det kristelige), henvises til og anvendes på.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 24

◀ **det Sacrosante** : anden skrivemåde for: det sakrosankte, det fredhellige, urørlige, det, der betragtes som hævet over kritik.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 30

◀ **Nimbus** : højhed, glans.

I trykt udgave: Bind 24 side 145 linje 34

◀ **Conformitet med** : ligedannethed, ensartethed med.

I trykt udgave: Bind 24 side 146 linje 2

◀ **Digten og Tragten** : efter ty. Dichten und Trachten, stræben og higen.

I trykt udgave: Bind 24 side 146 linje 3

◀ **gjorte sig betalt** : skaffede sig betaling el. erstatning. – **gjorte**: forældet form for: gjorde.

I trykt udgave: Bind 24 side 146 linje 17

◀ **»Min Sjæl Lov Herren og glem ingen af hans Velgjerninger«** : frit citat fra Sl 103,2: »Min Siel! lov HERREN, og glem ikke alle hans Velgjerninger!« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 24 side 146 linje 28

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 24 side 146 linje 29

◀ **R. Nielsens ... »dogmatiske Oplysninger belyste«** : *Dr. H. Martensens Dogmatiske Oplysninger belyste* af Rasmus Nielsen (140,2), Kbh. 1850, ktl. 703, der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 305, den 28. dec. 1850. Bogen var et gensvar på H.L. Martensens (138,20) *Dogmatiske Oplysninger. Et Leilighedsskrift*, Kbh. 1850, ktl. 654, der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 136, den 13. juni 1850; heri havde Martensen, s. 8-76, rettet et skarpt angreb på Nielsens stridsskrift *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus«* og *Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende Anmeldelse (140,2). If. kvitteret regning af 31. dec. 1850 fra C.A. Reitzel (KA, D pk. 7 læg. 6) havde SK allerede erhvervet Nielsens bog den 25. dec.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 1

◀ **I Slutningen ... om Forholdet til Pseudonymerne og mig ... et Komediespil** : henviser til s. 66-75, især s. 74f., hvor R. Nielsen skriver: »At jeg for min Deel ikke blot har personlig Velvillie for Mag. Kierkegaard men ogsaa stor Høiagtelse for den Mand af hvis Skrifter jeg tydelig nok (om end ikke 'ligefrem') kan see, at hans indre Liv maa være langt mere anstrenget end mit, behøver jeg vel ikke yderligere at forsikkre. Men det skulde dog gjøre mig inderlig ondt, om Mag. Kierkegaard (hvad jeg vel maa ansee for utænkeligt) skulde misforstaae disse mine Yttringer, som om jeg derved vilde sætte mig i nogetsomhelst Afhængighedsforhold til hans personlige Individualitet. Mit Forhold til denne Forfatterindividualitet er og maa væsentlig være det samme, som det vilde være, hvis han, istedetfor at leve her i Kjøbenhavn, levede t. Ex. i Rom eller i Philadelphia, eller som, hvis han, istedetfor at være vor 'høistærede Samtidige', antoges at have levet enten med Tertullian eller med Augustinus eller med – Anselmus. / At komme i et usandt Forhold til de Kierkegaardske Skrifter anseer jeg for yderst farligt, forsaavidt jeg altid anseer det for yderst farligt at komme i et usandt Forhold til en Sandhed; at komme i en litterær Polemik med Mag. Kierkegaard anseer jeg derimod i denne Forstand ikke for saa farligt. Lad ham have nok saamegen Kløgt og nok saa glimrende

Vaaben; Herregud, vi kunne [kan] jo ikke alle være Genier; naar man strider for en Sag, strider man jo ikke for at vise sit Talent: Mag. Kierkegaard er desuden, saavidt jeg veed, netop den eneste Forfatter, der har opbudt, ja jeg kunde sige: offret og ødslet alt sit Talent paa at bevise, at for Erkjendelsen af den høieste Sandhed er Talentet et Ligegyldigt. Lad Mag. Kierkegaard paavise, at der er enten Tvetydighed, Uklarhed eller anden Mislighed [misforhold] i den Brug, jeg har gjort af hans Skrifter: kan han overbevise mig, velan, saa tilstaaer jeg mit Feilgreb og takker ham for hans Veiledning; kan han ikke overbevise mig, nu, saa bliver jeg ved Mit, og skulde mene, at jeg i saa Henseende har samme Ret, som enhver Anden. / Altsaa: min Sag er ikke Mag. Kierkegaards Sag. Mag. Kierkegaards Sag er udenfor al Discussion, ideelt befæstet i det Inderlighedens Middelpunkt, hvorom det Religiøse bevæger sig. Min Sag er i Discussionen, udadvendt mod det Grændseskjel, hvor Theologie og Philosophie strides om Viden og Ikke-Viden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 2

◀ **Angrebet paa Martensen** : nemlig i stridsskriftet *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende Anmeldelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 5

◀ **foredrage** : fremstille (udførligt, belærende) i tale el. på skrift.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 9

◀ **reclamere** : klage (over), gøre indsigelse (imod), gøre fordring på.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 11

◀ **mine Samtaler** : de samtaler, SK førte med R. Nielsen på deres ugentlige spadsereture (140,2).

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 12

◀ **det er saa** : forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 13

◀ **Prof M.** : Martensen.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 14

◀ **hele hans Productivitet** : 147,40.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 21

◀ **frisk væk** : rask væk; uden betænkning.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 25

◀ **Nielsen har jeg nu sat ind i det** : 140,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 27

◀ **hvad han har naaet ... ved Læsning af Skrifterne** : 147,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 28

◀ **behandlet den hele Sag med ham religiøst** : sml. journaloptegnelsen NB10:32, fra feb. 1849, hvor SK skriver: »R. Nielsen har jeg draget til mig fordi jeg religiøst ansaae det for min Pligt, dog at have eet Msk, at jeg ikke skulde siges ganske at have sprunget den Instants over«, SKS 21, 273,1-3; denne udtalelse gentages i journaloptegnelsen NB14:90, fra dec. 1849, hvor det hedder: »Vistnok [sandt nok] har jeg holdt meget ud med ham [R. Nielsen] i Retning af Taalmodighed, og just fordi jeg har havt ham i mit Guds-Forhold; men mig har det ogsaa udviklet yderligere religiøst«, SKS 22, 398,37-40. Sml. endvidere journaloptegnelsen NB18:82, fra maj 1850: »Thi det der bandt mig var bestandigt mit Guds-Forhold, at jeg for Gud havde besluttet at gjøre Forsøget med ham, saa jeg altsaa havde ubetinget at finde mig i Alt«, SKS 23, 308,17-19; dette er et forhold, SK ofte omtaler i andre journaloptegnelser, se fx NB6:76, NB6:78, begge fra aug. 1848, og NB7:7 og NB7:10, begge fra aug. 1848, i SKS 21, 59,17f., 60,11, 79,10 og 81,7; NB17:71, fra april 1850, NB19:39, fra juni 1850, og NB20:36, fra juli el. aug. 1850, i SKS 23, 218,2f., 358,8f., og 412,33-35.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 31

◀ **Det var ved ... Tanken om Døden ... sætte en Anden ind i Sagen** : 140,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 32

◀ **Jeg valgte N. ... tidligere havde søgt Tilnærmelsen** : 140,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 34

◀ **Styrelsens**: Guds styrelse (108,34).

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 37

◀ **hans samtidige Productivitet** : især *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed* og *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus«* og *Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende Anmeldelse, men også *Evangelietroen og Theologien* samt *Et par Ord i Anledning af Prof. Scharlings Apologie for Dr. Martensens Dogmatik* (140,2) og senest *Dr. H. Martensens Dogmatiske Oplysninger belyste*.

I trykt udgave: Bind 24 side 147 linje 40

◀ **saa lige under Ens Øine** : sådan lige for øjnene af en.

I trykt udgave: Bind 24 side 148 linje 12

◀ **de colliderende Egoismer** : de, der kolliderer med hinanden af egoisme, nemlig R. Nielsen og H.L. Martensen (147,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 148 linje 16

◀ der er **Personligt**: noget personligt, et personligt udestående.

I trykt udgave: Bind 24 side 148 linje 17

◀ **sluppet ud mig forbi** : kommet fri af og forbi mig.

I trykt udgave: Bind 24 side 148 linje 24

◀ **hans første store Bog var et sørgeligt Beviis paa** : sigter til *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed* (140,2), hvor Rasmus Nielsen er så tydeligt påvirket af SKs pseudonyme skrifter, at anmelderne erklærede ham for en discipel af SK, sml. journaloptegnelsen NB15:77, fra jan. 1850, i SKS 23, 53,6-19, med kommentarer. I bogen henviser Nielsen kun til »Annas *Taalmod i Forventning*« i *To opbyggelige Taler* (1844), s. 189, noten, og s. 383f., noten, til *Kjerlighedens Gjerninger* (1847), s. 187, med et citat om den måde, hvorpå Kristus så på Peter efter fornægtelsen (i SKS 9, 170,14-18).

I trykt udgave: Bind 24 side 148 linje 30

◀ **Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 6

◀ **forrykket** : bragt i forvirring.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 7

◀ **splitte ad** : adskille, udsondre.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 8

◀ **feile** : fejlagtige, forkerte.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 12

◀ **skal det være Hellig-Skrift ... Overeensstemmelse i end det Mindste** : hentyder formentlig til følgerne af læren om, at Biblen eller Den hellige Skrift er blevet til ved guddommelig inspiration; se fx H.L. Clausens *Det Nye Testaments Hermeneutik*, Kbh. 1840, ktl. 468, s. 300, hvor der bringes et citat fra den ty. lutherske prof. i teologi J. Gerhards hermeneutiske værk på lat. fra 1610: »I de hellige Skrifter gives ingensteds nogen virkelig Modsigelse. Hvor en saadan synes at finde Sted, er den hævet, saasart den sande Mening paa ethvert Sted er funden; det vil da sees, at Modsigelsen ikke angaaer Tingen men Navnet, eller at der ikke sigtes til det Samme eller til samme Maade eller Tid.« Og endelig et citat af den ty. lutherske prof. i teologi J.K. Dannhauers hermeneutiske værk på lat. fra 1642: »Hele Skriften er fuldkommen; altsaa maa den nødvendigviis bestaae af inspirerede Vokaler; thi hvorledes skulde et Skrift være fuldkomment, som bestod alene af Legemet, men manglede Vokalernes Sjel?« Sml. journaloptegnelsen NB20:70, fra aug. 1850, med overskriften »*Et nyt Beviis for Bibelens Guddommelighed*«, i SKS 23, 432f. Læren om Biblens

inspiration, der i ortodoksien ofte udvidedes til en verbalinspiration, bygger på 2 Tim 3,16, hvor Paulus skriver: »Ethvert skrift er indblæst af Gud og nyttigt til undervisning, til bevis, til vejledning og til opdragelse i retfærdighed«.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 14

◀ **»Gud-Msk.«** : Gud-Mennesket, dvs. Kristus, der som det menneske, i hvem Gud åbenbarede sig, forener den guddommelige og den menneskelige natur i sig.

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 26

◀ **skal En være Gud-Msket ... ligefremt ganske vist, siger Videnskaben** : hentyder formentlig til den ny-rationalistiske og spekulative forståelse af Gud-Mennesket, fx repræsenteret af den ty. lutherske teolog D.F. Strauß og kritiseret af fx J.P. Mynster i artiklen »Rationalisme. Supranaturalisme« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, nr. 1, Kbh. 1839, s. 249-268. Her refererer Mynster Strauß's forståelse, s. 253-255, og skriver s. 261f.: »dersom Christus, den absolut Syndfrie, Hellige og Salige, kunde fremtræde efter Naturens Løb, ved Menneskehedens naturlige Udviklings-Proces, da er Menneskenaturen ikke fordærvet, men da er den endnu, hvad den oprindeligen var, en reen Emanation eller Manifestation af Guddommen (...). Men hvis ikke, da er vor Frelse ikke ved nogen Menneskehedens Act, (...) og ligesom den første Skabelse ikke kunde ligge i nogen forhenværende Række, ikke kunde have hvad vi kalde Natursammenhæng – hvorvel vistnok Sammenhæng med den guddommelige Natur – saaledes er ogsaa den nye Skabelse i Christus, skjøndt forberedet ved guddommelige Foranstaltninger, det første Led i en ny Række, en ny umiddelbar Indgydelse af det guddommelige Liv i det menneskelige.«

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 28

◀ **Der gives virkelig Folk ... smigre for Konger og Fyrster** : Hvem der sigtes til, er ikke identificeret. – **smigre for**: være indsmigrende over for, lefle for (med falsk, egoistisk hensigt).

I trykt udgave: Bind 24 side 149 linje 35

◀ **Smigrerie** : det at være (overdrevent, falsk) smigrende el. indsmigrende, fx i sine ytringer.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 1

◀ **»Indøvelse i Christendom«** : 113,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 4

◀ **altsaa og**: også.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 5

◀ **i det Tilfælde** : i den tilstand, i den situation.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 5

◀ **Piinligt** : pinefuldt, smerteligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 17

◀ **kunne lide**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 19

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 23

◀ **notere** : angive el. fastsætte værdien af.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 27

◀ **Slægt til Slægt** : generation til generation.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 30

◀ **det Mynsterske** : den måde, hvorpå J.P. Mynster (119,20) forholdt sig til det ideale i sin forståelse og forkyndelse af kristendommen og i sin forvaltning af bispeembedet.

I trykt udgave: Bind 24 side 150 linje 33

◀ **Det hedder ... de jordiske Goder ... glæd Dig derved** : Hvis der er en kilde, er den ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 151 linje 3

◀ **Betragtning** : se journaloptegnelsen NB21:88 med kommentar til s. 57,33.

I trykt udgave: Bind 24 side 151 linje 5

◀ **ret** glæde sig: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 24 side 151 linje 19

◀ **Indulgents** : skånsomhed, eftergivenhed, overbærenhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 151 linje 28

◀ **4 Linier ... hos Scriver ... et Vers ... skrevne over Døren ell. Deslige** : henviser til følgende passage i § 15 i »Von der zukünfftigen Herrlichkeit und Seligkeit der gläubigen Seelen, / Die V. Predigt, / Welche ihre gottselige Vorbereitung zum Sterben fürstellet, / Aus den Worten des heiligen Apostels, / I. Corinth. XV, 31.« i *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz* (134,24) bd. 5, s. 886: »Aus welcher Betrachtung diese merkwürdige Worte fliessen, die ich auf einer Reise in einem Hause einmahl angezeichnet funden: / Mensch! Wie du gläubest, so lebest du, / Wie du lebest, so stirbest du, / Wie du stirbest, so fährst du, / Wie du fährst, so bleibest du.«

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 3

◀ **skrive lidt over Gravens Indgang** : sætte en indskrift over indgangen til et gravmonument, et mausoleum e.l.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 7

◀ **saa** lever: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 10

◀ **mislig** : betænkelig, tvivlsom, fejlagtig.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 18

◀ **farer (...)** heden : farer herfra, forlader denne verden, overgår til døden.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 22

◀ **forputte sig** : skjule sig; forsvinde.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 23

◀ **bliver** Du: forbliver.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 25

◀ **Hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 27

◀ **dømmes paa Livs-Tid** : Ved idømmelse af livsvarigt fængsel hed det i dommen, at den dømte skulle hensættes i en nærmere bestemt straffeanstalt »paa Livstid«, jf. fx *Ny Collegial-Tidende*, nr. 2, den 16. jan. 1847, s. 29; nr. 16, den 24. april 1847, s. 247; nr. 29, den 24. juli 1847, s. 599; nr. 45, den 13. nov. 1847, s. 837; og nr. 52, den 31. dec. 1847, s. 946. En forbryder kunne idømmes fæstnings- el. tugthusarbejde på livstid, hvis vedkommende for tredje gang blev kendt skyldig i kvalificeret tyveri (fx indbrud) el. for femte gang i simpelt tyveri, jf. forordning af 11. april 1840.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 28

◀ **underskyder** : tilføjer, underforstår.

I trykt udgave: Bind 24 side 153 linje 2

◀ **i Tidens Løb er dog Benaadning mulig** : If. § 31 i Grundloven af 5. juni 1849 kan Kongen give benådning, jf. *Danmarks Riges Grundlov* (131,5), s. 14.

I trykt udgave: Bind 24 side 153 linje 3

◀ **Skriftetaler** : her formentlig i betydningen: taler ved anledning af skriftemål, jf. »Ved Anledningen af et Skriftemaal«, nr. 1 i *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* (1845), i *SKS* 5, 391-418; og »En Leiligheds-Tale«, som bærer overskriften »Ved Anledningen af et Skriftemaal«, første afdeling af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847), i *SKS* 8, 107-250. Om skriftetalen under skriftemålet, 145,19.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 1

◀ **Skriftestolen** : 145,19.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 3

◀ **for Gud som Enkelt** : sml. »En Leiligheds-Tale«, hvor det hedder: »de Skriftende ere ikke i Selskab sammen, hver er som Enkelt ene for Gud; Mand og Hustrue, om de end skjønt følges ad *til* Skrifte, skrifte dog ikke i Forening, thi Den, der skrifter, er ikke i Forening, han er som Enkelt ene for Gud. Og naar han da som Enkelt tilstaaer sig selv, at Spørgsmaalene, som han ved Hjælp af en Ubetydeligs Hvisken forelægger sig selv, ere Anklager, da er han Skriftende.« *SKS* 8, 247,22-28.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 3

◀ **det gl. Socratiske: naar En ... ikke gjør det ... heller ikke forstaaet det** : hentyder formentlig til Platons dialog *Protagoras* (351e - 357e), hvor Sokrates (170,13) udfolder den påstand, at det menneske, der har den sande erkendelse, ikke kan lade denne erkendelse tilsidesætte af lidenskaber, lyster o.l., og at de mennesker, der ikke gør det rigtige, skønt de godt erkender det, derved udtrykker deres uforstandighed. Jf. *Udvalgte Dialoger af Platon*, overs. af C.J. Heise, bd. 1-3, Kbh. 1830-38, ktl. 1164-1166; bd. 2, 1831, s. 195-209 (*Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 1, s. 71-78).

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 5

◀ **tilforladelige** : som er til at forlade sig på, stole på.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 11

◀ **3 pc**: procent.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 16

◀ **vi kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 22

◀ **at sige: Herre Herre - Troen kjendes af Frugterne** : hentyder til Jesu ord om de falske profeter i Matt 7,15-23: »Tag jer i agt for de falske profeter, der kommer til jer i fåreklæder, men indeni er glubske ulve. På deres frugter kan I kende dem. (...) Et godt træ kan ikke bære dårlige frugter, og et dårligt træ kan ikke bære gode frugter. Ethvert træ, som ikke bærer god frugt, hugges om og kastes i ilden. I kan altså kende dem på deres frugter. / Ikke enhver, som siger: Herre, Herre! til mig, skal komme ind i Himmeriget, men kun den, der gør min himmelske faders vilje. Mange vil den dag sige til mig: Herre, Herre! Har vi ikke profeteret i dit navn, og har vi ikke uddrevet dæmoner i dit navn, og har vi ikke gjort mange mægtige gerninger i dit navn? Og da vil jeg sige dem, som det er: Jeg har aldrig kendt jer. Bort fra mig, I som begår lovbrud!«

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 26

◀ **vi ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 32

◀ **sætter en Sum ind i et Begravelsesselskab** : Da omkostningerne i forbindelse med begravelser blev så høje, at mange ikke havde råd til at betale, opstod de såkaldte 'ligkasser', som der fandtes mange af i København i 1840'erne. Det var private selskaber, som folk (interessenterne) løbende kunne skyde penge i og på den måde sikre sig en ordentlig begravelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 37

◀ **regne paa** : regner med, kalkulerer med.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 39

◄ **Du er udødelig** : refererer til forestillingen om den individuelle udødelighed, jf. K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 4. udg., Leipzig 1839 [1829], ktl. 581 (forkortet *Hutterus redivivus*), § 129, s. 330: »Im christl.[ichen] Bgr. [Begriff] des Todes liegt daher schon die Unsterblichk.[eit] als ein selbstbewusstes, ewiges Fortleben des Individuums.«

I trykt udgave: Bind 24 side 152 linje 41

◄ **faae det beviist** : Kort efter G.W.F. Hegels død begyndte blandt såvel hans disciple som modstandere en lang og bitter strid om, hvorvidt hans tænkning gav plads for en individuel udødelighed; striden blev løbende refereret i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg, som SK abonnerede på fra 1833 (if. de subscriberslister, der opgives af udgiverne indtil 1840). Jf. desuden »Tanker over Mueligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed, med Hensyn til den nyeste derhen hørende Literatur« i *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* bd. 1-3 (bd. 1 udg. af Chr. Winther, bd. 2 udg. af F.C. Olsen, bd. 3 udg. af Chr. Thaarup), Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 2, 1842, s. 158-272.

I trykt udgave: Bind 24 side 152m linje 43

◄ **Evigheden er ikke Skyggernes Land** : spiller formentlig på forestillingen om dødsriget som et skyggeland, en forestilling, der bl.a. bygger på Sl 23,4, hvor der tales om at »vandre i Dødens Skygges Dal« (GT-1740), og på Matt 4,16, hvor der tales om dem, der sad »i Dødens Land og Skygge« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 153m linje 1

◄ **Gud (...) boer i et Lys ... er et Lys, som gennemtrænger Alt** : allusion dels til 1 Tim 6,16, hvor Paulus siger om Gud: »han, som alene haver Udødelighed, som boer i et Lys, der Ingen kan komme til, hvem intet Menneske haver seet, ikke heller kan see« (NT-1819). Dels til 1 Joh 1,5, hvor det forkyndes, at »Gud er et Lys, og der er aldeles intet Mørke i ham«, og til 1 Joh 1,7, hvor det hedder om Gud, at »han er i Lyset« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 153m linje 7

◄ **opfylde Loven indtil det Yderste** : hentyder formentlig til Gal 3,13, hvor Paulus skriver: »Kristus har løskøbt os fra lovens forbandelse ved selv at blive en forbandelse for vor skyld – der står jo skrevet: 'Forbandet er enhver, der hænger på et træ'«. Til Gal 4,4-5: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn, født af en kvinde, født under loven, for at han skulle løskøbe dem, der var under loven, for at vi skulle få barnekår.« Se også Rom 8,3-4. Og Rom 10,4, hvor Paulus skriver, at »Kristus er enden på loven til retfærdighed for enhver, som tror«. Samt Ef 2,15-16.

I trykt udgave: Bind 24 side 153 linje 18

◄ **Døende slog han ogsaa af i Forhold til Røveren** : hentyder til beretningen i Luk 23,39-43 om Jesus og de to røvere på korset. Her fortælles det, at den ene af røverne spottede Jesus, og at den anden irettesatte den spottende, hvorpå han henvendte sig til Jesus sagde: »Jesus, husk mig, når du kommer i dit rige.« Og Jesus sagde til ham: »Sandelig siger jeg dig: I dag skal du være med mig i Paradis«, v. 42-43.

I trykt udgave: Bind 24 side 153 linje 23

◄ **forlader han Verden med de Ord: troer paa mig** : hentyder formentlig til Jesu afskedstale til sine disciple i Joh 14-16; se især 14,1-3, hvor Jesus siger: »Jeres hjerte må ikke forfærdes! Tro på Gud, og tro på mig! I min faders hus er der mange boliger; hvis ikke, ville jeg så have sagt, at jeg går bort for at gøre en plads rede for jer? Og når jeg er gået bort og har gjort en plads rede for jer, kommer jeg igen og tager jer til mig, for at ogsaa I skal være, hvor jeg er.« Og 14,11: »Tro mig, at jeg er i Faderen, og Faderen er i mig«.

I trykt udgave: Bind 24 side 153 linje 29

◄ **kun mod dem ... vilde være Disciple, maatte han være saa streng** : 108,22 og 133,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 153m linje 19

◄ **qua talis** : lat., som sådan.

I trykt udgave: Bind 24 side 153m linje 29

◄ **κατεξοχην** : egl. κατ' εξοχην, gr. (kat' exochēn), i overordentlig grad, 'par excellence'.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 5

◄ **sætte Kjerligheden, »lader os elske hverandre.«** : hentyder til 1 Joh 4,7-8: »I Elskelige! lader os elske hverandre; thi Kierligheden er af Gud, og hver den, som elsker, er født af Gud, og kiender Gud. Hvo [den]

som ikke elsker, kiender ikke Gud; thi Gud er Kierlighed« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 17

◀ **tages forfængeligt** : misbruges på en letfærdig måde, vanhelliges.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 22

◀ **urgere** : betone, fremhæve, lægge vægt på.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 25

◀ **Kjende** : kendetegn.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 26

◀ **kunne** erhverve: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 30

◀ **den Menigemand** : dvs. den menige mand el. menigmand, SKs foretrukne betegnelse for mennesker fra den jævne, lavere samfundsklasse.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 34

◀ **Pøbelagtighedens Presse ... at fremstille mig som gal** : sigter til de angreb, ugebladet *Corsaren* under M.A. Goldschmidts redaktion rettede mod SK ved at bringe en række satiriske artikler om, allusioner til og karikerende tegninger af SK (se SKS K20, 41-44), første gang den 2. jan. (nr. 276) og herefter regelmæssigt frem til den 17. juli 1846 (nr. 304); efter M.A. Goldschmidts afgang som redaktør i okt. 1846 fortsatte drillerierne, sidst den 16. feb. 1849 (nr. 439). *Corsarens* angreb medførte, at SK blev chikaneret på gaden.

I trykt udgave: Bind 24 side 154 linje 35

◀ **Tilsætning** : tilføjelse, islæt.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 10

◀ **despererer** over: fortvivler.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 12

◀ **for Gud er Alt muligt** : hentyder til Matt 19,26, hvor Jesus siger: »For mennesker er det umuligt, men for Gud er alting muligt.«

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 12

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 20

◀ **Pathos** : lidenskab.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 22

◀ **bedaaende** : fortryllende, besnærende, vildledende.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 27

◀ **ret** frem: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 24 side 156 linje 30

◀ **Salvianus Massiliensis ... Opera p. 218: ... crescens simul et decrescens. cfr. Statsleben ... v. Sugenheim ... 1 D. p. 11 og 12 not.** : lat. citat fra S. Sugenheim *Staatsleben des Klerus im Mittelalter* bd. 1 [det udkomne], Berlin 1839, s. 11-12, note 17. SK skriver 'Silvianus Massilensis' for 'Silvian.' og 'adversus avaritiam' for 'adv. avaritiam', udelader herefter 'l. l.' (dvs. liber I, 1. bog) og sætter semikolon efter 'pauper' i stedet for komma. – **Salvianus Massiliensis**: el. Silvian fra Massilia, dvs. fra Marseille i det sydøstlige Frankrig (o. 400 - o. 480), rom.-katolsk præst og forf.; født i (nærheden af) Trier el. Köln, sluttede sig o. 425 til det klosterlige fællesskab i Lérins i Provence og blev o. 435 presbyter (egl. ældste, dvs. præst) i Marseille.

Flere af hans skrifter er gået tabt; bevaret er bl.a. hans ufuldendte hovedværk *De gubernatione Dei* (Om Guds (verdens)styrelse) i otte bøger, der stærkt samfundskritisk opfatter folkevandringerne trængsler som udtryk for Guds dom og straf over romerrigets syndige folk, og hans asketiske skrift *Adversus avaritiam* (Mod begærlighed) i fire bøger, også kendt som *Timothei ecclesiam libri quatuor* (Timotheus' fire bøger til kirken) el. blot *Ad ecclesiam* (Til kirken), som fremholder munkelivets fattigdomsideal. – **Opera p. 218:** If. note 16, s. 11, er der tale om »Opera. Ed. Baluze«, jf. den udgave, SK havde i sit bibliotek: *Sanctorum presbyterorum Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera*, udg. af Stephanus Baluzius [Étienne Baluze], 4. udg., Pedeponti, vulgo Stadt am Hoff, prope Ratisbonam [Podepontium, i daglig tale Stadt am Hoff, i nærheden af Regensburg] 1743 [1663], ktl. 757 (forkortet *Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera*); her findes citatet i 1. bog, kap. 1, s. 207. – **Multiplicatis enim fidei populis ... crescens simul et decrescens:** »For mens troens folkeslag er blevet mangfoldiggjort, er troen blevet mindre; og mens hendes børn vokser op, ligger moderen syg; og du, Kirke, er ved din frugtbare tilvækst blevet svagere, og er ved din fremgang sat tilbage, og du har så at sige fået færre kræfter. Du har jo over hele verden spredt dine lemmer, der ganske vist har navn efter religionen, men ikke har religionens kraft, og du er på den måde begyndt at blive rig på menneskeskarer, men fattig på tro, og jo rigere på mængde, desto fattigere på fromhed; og jo større af legeme, desto snævrere i sind. Du er, om jeg så må sige, på en gang blevet større i dig selv og mindre i dig selv, idet du i en ny og uhørt slags fremgang og tilbagegang på samme tid tager til og tager af.« – **Sugenheim:** Samuel Sugenheim (1811-77), ty. jødisk historiker og forf.

I trykt udgave: Bind 24 side 157 linje 3

◀ **Salvianus ... Opera p. 187.: terras, quas Romani ... mundant barbari castitate ... Nullæ pene urbes ... esse coeperunt. cfr Sugenheim 1 D. p. 15 og 16 not. :** forkortet, delvis bearbejdet, delvis ordret, lat. citat fra S. Sugenheim *Staatsleben des Klerus im Mittelalter* bd. 1, s. 15-16, note 21. SK skriver 'de Gubernatione' for 'de Gubernat. Dei' (se foregående kommentar); han medtager ikke kolon efter 'Dei', og efter 'Opera' udelader han 'Ed. Baluze' (se foregående kommentar); han anfører 'p. 187' i stedet for 'p. 84. 157. 183'. I første bearbejdede del af citatet har han i begyndelsen indsat 'terras', skriver 'mundant' for 'mudent', udelader spørgsmålstejn efter 'castitate' og ophæver kursivering. If. *Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera* er første del af citatet fra 7. bog, kap. 6, anden del fra 7. bog, kap. 23, hhv. s. 149 og s.174. – **terras, quas Romani ... mundant barbari castitate:** »De lande, som romerne havde besudlet med prostitution, renser barbarerne nu med kyskhed.« – **Nullæ pene urbes ... esse coeperunt:** »Næsten ingen byer er fri for bordeller, næsten ingen for udskejelser, når lige undtages de byer, hvor barbarerne begyndte at tage ophold.«

I trykt udgave: Bind 24 side 157 linje 15

◀ **det var Eva, der forførte Manden :** henviser til syndefaldsberetningen i 1 Mos 3. I v. 6 fortælles det, at Eva (egl. 'kvinden') lod sig friste til at spise af frugten på træet til kundskab om godt og ondt, hvorpå hun også gav af frugten til sin mand, så han spiste af den. Og da Gud spurgte Adam, om han havde spist af det træ, han havde forbudt ham at spise af, svarede Adam: »Qvinden, som du gav at være med mig, hun, hun gav mig af det Træe, og jeg aad«, v. 12 (GT-1740). Se også 1 Tim 2,14, hvor Paulus skriver: »Adam blev ikke først forført, men Qvinden blev forført og faldt i Overtrædelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 157 linje 22

◀ **til Vederlag :** til gengæld.

I trykt udgave: Bind 24 side 157 linje 22

◀ **vistnok :** ganske vist, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 157 linje 31

◀ **sandselige :** som angår, beror på sansernes virksomhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 5

◀ **Quid pro quo :** lat., 'noget i stedet for noget', dvs. en erstatning for det egentlige; forveksling, misforståelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 11

◀ **Marens Hemmeligheder :** hentyder til »Marens Hemmeligheder, eller Steenpære-Skallen«, tredje del af det polemiske digt »Asenutidens Abracadabra. Eller Skialdbørnelærdommens, hiin 'lurvedes' 'betydningsfulde' Kiærne i tre Skaller. Efter venlig Begiering kedsommeligen uddraget og morsommeligen fremsat af Disciplernes afsatte Mester« (1816), der består af en samtale mellem 'Provsten' og 'Drengen', i *Jens Baggesens danske Værker*, udg. af forfatterens sønner og C.J. Boye, bd. 1-12, Kbh. 1827-32, ktl. 1509-1520; bd. 7, 1831, s. 185-210. »Marens Hemmeligheder, eller Steenpære-Skallen« består af to dele, dels

»As-Kløver-Troen, eller Marens Hemmeligheder«, der er opdelt i »Om Forgabelsen«, »Om Efterabelsen« og »Om Fortabelsen«, dels »Smagsvidenskaben«.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 11

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 15

◀ **at Christendommen ... holder paa den ugifte Stand** : hentyder formentlig til 1 Kor 7, hvor Paulus skriver om ægteskab og ugift stand; se især 7,7: »Jeg ser helst, at alle mennesker er som jeg [nemlig ugift]; men enhver har sin egen nådegave fra Gud, den ene på én måde, den anden på en anden måde.« Se også Matt 19,10-12.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 17

◀ **foredrage** : fremstille (udførligt, belærende) i tale el. på skrift.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 19

◀ **Contentement og Fornøjelse** : Udtrykket, der er en pleonasme ('dobbeltkonfekt'), da det fr. og da. ord betyder omtrent det samme, stammer fra den da. forf. Ludvig Holbergs komedie *Barselstuen* (1724), 2. akt, 7. scene, hvor det indgår i en lang og opstyltet replik af Else Skolemesters. Jf. *Den Danske Skue-Plads* (143,22) bd. 2. Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 24

◀ **forsaavidt Xstd. indlader sig med Ægteskabet ... kun gifter sig een Gang** : Om forbud mod ægteskab efter skilsmisse, se Matt 19,9, hvor Jesus siger: »Den, der skiller sig fra sin hustru af anden grund end utugt og gifter sig med en anden, begår ægteskabsbrud.« Se også Matt 5,32 og 1 Kor 7,10-11. Om monogami, se fx § 83 i H.L. Martensens (138,20) *Grundrids til Moralphilosophiens System. Udgivet til Brug ved akademiske Forelæsninger*, Kbh. 1841, ktl. 650, s. 85, hvor det hedder, at kristendommen udviklede »den monadiske [enhedsbestemte, udelelige] Kjærlighed, hvor Hengivelsen kræver ubetinget *Troskab*. Ved at indføre det monogamiske Ægteskab, fuldbyrdede Christendommen Qvindens Emancipation. Kjærlighedens *Valgfrihed* blev Ægteskabets Udgangspunct«; sml. også journaloptegnelsen NB12:76, fra sommeren 1849, i *SKS* 22, 186,2-3.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 25

◀ en fattig sølle **Djævel**: som udtryk for medlidenhed, (godmodig) ringeagt o.l., fyr.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 33

◀ **godt Embede (...)** **fedt Embede** : I købstæderne havde borgerne pligt til at yde præsten et pålignet beløb, kaldet 'præstepenge', mens bønderne i landsognene tilsvarende skulle betale præsten en vis procentdel af deres animalske produkter og især af deres korn, kaldet 'tiende'. Størrelsen af denne betaling blev fastsat af Kirke- og Undervisningsministeriet. På kirkens højtidsdage kunne menighedens medlemmer betale deres præst en frivillig pengegave, kaldet 'offer'. I en vis udstrækning modtog præsten endvidere 'accidenser', dvs. vederlag for at forrette kirkelige handlinger som brudevielse, barsedåb og begravelse. Dertil kom i købstæderne en huslejegodtgørelse, mens præsterne på landet havde indtægter fra de dem tillagte jorde og gårde. Alt taget i betragtning havde de københavnske præster en større indtjening end præsterne i provinsen; men generelt set varierede indtægterne meget i størrelse fra embede til embede, ligesom de jorde, der hørte til præstegårdene, varierede i omfang og bonitet fra sogn til sogn. En komplet oversigt findes i Bloch Suhr *Kaldslexicon, omfattende en Beskrivelse over alle danske geistlige Embeder i alfabetsk Orden*, Kbh. 1851, ktl. 379.

I trykt udgave: Bind 24 side 158 linje 35

◀ **Stjerner og Baand** : sigter til gejstlige dekoreret med ridderkorset og storkorset og de dertil hørende ordensbånd; en ridder af ordenen Storkors af Dannebrog (som fx biskop J.P. Mynster (119,20)) måtte bære et guldkors i bånd om halsen og et storkors forsynet med sølvstråler, der dannede en stjerne, fæstnet på venstre bryst.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 4

◀ **Ridder af D.** : Ridder af Dannebrog.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 7

◀ **Excellence** : titulatur, som if. rangforordningen (143,20) tilkom personer med rang i 1. klasse, fx landets biskopper, undtagen Sjællands biskop J.P. Mynster, der skulle (som den eneste) tituleres med 'Eminence' (119,20).

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 9

◀ **det er, som Filosoferne sige, en nødvendig Udvikling** : hentyder til G.W.F. Hegels dialektiske metode, if. hvilken begreber udvikler sig med nødvendighed af hinanden ved hjælp af deres modsætninger, fx frembringer begrebet 'væren' med nødvendighed begrebet 'intet', og sammen frembringer de med nødvendighed begrebet 'tilbliven'. Den samme begrebernes logik anvendes også i Hegels historiefilosofi til at forklare den 'nødvendige udvikling' af historiske kræfter.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 9

◀ **afskildrer** : giver en anskuelig beskrivelse af, skildrer.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 13

◀ **Commerce** : fr., samkvem; kommers, sjov.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 14

◀ **Dem, der maa lide for Xsti Skyld** : se fx 2 Kor 1,3-11, hvor Paulus bl.a. skriver: »For ligesom Kristi lidelser i rigt mål kommer til os, således kommer også den trøst, som Kristus giver, i rigt mål til os«, v. 5. Se også Hebr 10,32-39. Se endvidere gengivelsen af Jesu ord til Ananias om Paulus i ApG 9,16: »jeg vil vise ham, hvor meget han skal lide for mit navns skyld.«

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 24

◀ **den Xstne lider for Læren** : 142,29.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 25

◀ **fuldkommengjøre** : gøre (bestandig mere) fuldkommen, forædle.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 30

◀ **røgførtærende Maskiner** : el. røgforbrændende maskiner, dvs. maskiner, der brænder røgen op.

I trykt udgave: Bind 24 side 159 linje 34

◀ **i Thiele: die jüdischen Gauner om en Löwenthal ... blev nu Bedrager** : henviser til beretningen om »Moses Levin Löwenthal, jetzt Moses Lebrecht Carl sich nennend« i A.F. Thiele *Die jüdischen Gauner in Deutschland, ihre Taktik, ihre Eigenthümlichkeiten und ihre Sprache (...). Nach Kriminalakten und sonstigen zuverlässigen Quellen bearbeitet und zunächst praktischen Criminal- und Polizeibeamten gewidmet* bd. 1-2, Berlin 1842-43; bd. 2, s. 346-358. Thiele indleder med følgende præsentation: »Der Name dieses Menschen hat eine schlechte Berühmtheit erhalten; er ist, wenn es dieser Bemerkung noch bedarf, der Urheber der bekannten Löwenthal'schen Untersuchung«, s. 346. Herefter følger en beskrivelse af Löwenthals udseende, karakter og biografi. Han blev født i 1793 i Fürstenberg i Mecklenburg som søn af en jødisk købmand. I 1814 tog han til Hamborg, men inden da havde han truffet en anden jøde, »welcher von Profession ein Nepper war. Dieser lehrte ihm sein Handwerk und von diesem Augenblick bis er im Jahre 1828 seinen Wohnsitz in Berlin nahm, hat er fast lediglich durch dieses Gaunergewerbe, welches er bald mit Virtuosität betrieb, seine Subsistenzmittel erworben«, s. 347. Efter at have gjort rede for, hvorledes Löwenthal havde ernæret sig som 'Nepper', og hvorledes han efter løsladelse først fra et attenmåneders derpå fra et nimmåneders fængselsophold havde fundet ud af, at hans kone havde forladt ham og var rejst til Amerika med en anden, fortæller Thiele: »Löwenthal, von soviel Schicksal hart getroffen, faßte nunmehr, wie er wenigstens sagt, den Vorsatz, nicht mehr zu neppen, und gelobte dies Gott unter freien Himmel, was nach jüdischen Begriffen besonders feierlich sein soll. Man kann nicht sagen, daß er seinen Vorsatz nicht gehalten hätte, denn er sagte sich wirklich von da ab eine Zeit lang von allen Neppereien los, - nur aber, daß er statt dessen ein Dieb wurde«, s. 348. Herefter beskriver Thiele indgående de mange tyverier, Löwenthal var involveret i, hvoraf en del fandt sted i Berlin, og beretter, hvorledes det endte med, at Löwenthal i maj 1836 blev idømt ti års strafarbejde i Spandau, men efter en ansøgning til kongen blev benådet i dec. 1838. Om aftenen efter løsladelsen opsøgte han Thiele, dels for at takke ham, dels for at anmode om hans råd. Herom fortæller Thiele videre: »Obwohl ich genugsam seinen Charakter kannte, um ihm zu mißtrauen, so glaubte ich doch einige Augenblicke wirklich, daß die erlittene Strafe ihn gebessert habe, so zerknirscht war er, so gute Grundsätze sprach er aus. 'Sie werden, betheuerte er mir, keine unrechtliche Handlung mehr von mir erleben; ich weiß, was meiner wartet, und eher will ich Brod in Salz tauchen, ehe ich für einen Pfennig Werths wieder stehle.' - Er hat dies Versprechen ebenso gehalten, wie sein Gelöbniß nach der Entlassung aus

Naugardt: er hat nicht mehr gestohlen, aber er ist wieder ein Betrüger geworden«, s. 356. – **Thiele**: A.F. Thiele, ty. retsskriver ved den kgl. preussiske kriminalret i Berlin; fornavne samt fødsels- og dødsår har ikke ladet sig identificere. – **allehaande**: alle slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 24 side 160 linje 4

◀ **Om ham fortæller Thiele ... Han købte Nysølv - solgte det for Sølv ... sælge dem saa billigt** : henviser til s. 350f., hvor Thiele fortæller: »Damals hatte gerade die Fabrikation des Neusilbers erst begonnen; es war noch nicht überall bekannt, und die Unterscheidung vom echten für den Unkund[i]gen schwer. Löwenthal kaufte nun, mit Levi Rosenthal gemeinschaftlich, eine Partie neusilberner Gegenstände. Diese verkauften sie für echt, indem sie, ihre Leute schon kennend, den Käufern dabei zu verstehen gaben, es sei gestohlnes Gut, weßhalb es billiger verkauft werde, als der Werth betrage. Wenn nun die Käufer auch nachher dahinter kamen, daß sie getäuscht worden, so getraute sich doch keiner, davon etwas zu verlautbaren, weil sie eben in der Meinung standen, gestohlnes Gut gekauft zu haben.« – **Nysølv**: el. kunstsølv, en sølv lignende legering af nikkel, kobber og zink.

I trykt udgave: Bind 24 side 160 linje 13

◀ **Man castrerer ... gjøre ham til Sanger ... intet naturligt Msk. kan det** : en kastratsanger, dvs. en sanger, der er kastreret som barn og derfor har bevaret drengestemmens klang og højde.

I trykt udgave: Bind 24 side 160 linje 26

◀ **Biskop Mynster** : 119,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 161 linje 1

◀ **det Ord ... den Christne ... en Fremmed og Udlænding i denne Verden** : henviser til 1 Pet 2,11, hvor brevets modtagere formanet »som Fremmede og Udlændinge« (NT-1819). Se også Hebr 11,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 161 linje 2

◀ **hvad Vidocq i hans wahre Pariser-Geheimniße 2^{den} Deel gjør opmærksom paa** : henviser til følgende passage i kap. III i *Vidocq's Wahre Pariser Geheimnisse. Deutsch herausgegeben vom Verfasser* bd. 1-6, Berlin og Paris 1844 [fr. 1844] (forkortet *Vidocq's Wahre Pariser Geheimnisse*); bd. 2, s. 79: »Verbrecher, Diebe oder Mörder von Profession sind unglaublich abergläubisch. Sie glauben an Träume, Wahrsagerei, Einfluß bestimmter Tage. Viele stehlen nicht am Freitag, oder wenn sie beim Fortgehn aus ihrer Wohnung einem Priester begegnen, oder wenn sie ein Salzfaß umgeworfen haben. Finden sie aber ein Stück Eisen, dann sind sie verwegen und unternehmend.« *Vidocq's Wahre Pariser Geheimnisse* anføres i *Fortegnelse over Selskabet Athenæums Bogsamling, den 31. December 1846*, Kbh. 1847, ktl. 985, s. 322. – **Vidocq**: Eugène François Vidocq (1775-1857), fr. politichef, privatdetektiv og forf.; tidligere soldat og kriminel, fra 1809 politispion i Paris, fra 1811-27 chef for sikkerhedspolitiet; efter at være blevet ruineret af en papir- og trykkerivirksomhed grundlagde han i 1833 det først kendte detektivbureau. Hans *Mémoires* (1828) og kriminalromaner fik stor succes.

I trykt udgave: Bind 24 side 161 linje 8

◀ **impresa vestigia** : lat., 'afsatte el. trådte spor'. Udtrykket bruges flere gange af Cicero, fx i *Orator* (Taleren), § 12, jf. *M. Tullii Ciceronis opera omnia*, udg. af J.A. Ernesti, 2. udg., bd. 1-4, Halle 1756-57 [1737-39], i 5 bd. plus et indeksbd., ktl. 1224-1229; bd. 1, 1757, s. 656.

I trykt udgave: Bind 24 side 161 linje 11

◀ **Vidocq (wahre Pariser-Geheimniße 3^{die} B.) ... har brugt dømte Personer ... altid fundet dem til at troe** : henviser til følgende passage i kap. V »Betrachtungen« i *Vidocq's Wahre Pariser Geheimnisse* (161,8) bd. 3, s. 155f.: »Während der zwanzig Jahre, in denen der Verfasser dieses Buches an der Spitze der Sicherheits-Polizei gestanden, hat er sich nur entlassener Galeerensträflinge, ja sogar nicht selten entwichener Sträflinge, welche die Behörde wegen der wichtigen Dienste, die sie zu leisten im Stande waren, nicht wieder verfolgen mochte, bedient; er wählte selbst vorzugsweise solche, denen ihre schlechten Antecedentien einen gewissen Ruf verschafft, er hat diesen Leuten oft die delicatesten Aufträge erteilt, sie haben häufig Gegenstände von hohem Werth, um sie auf die Polizei zu bringen, in Händen gehabt, sie haben an Operationen Antheil genommen, bei denen sie ohne Mühe bedeutende Summen hätten veruntreuen können – und dennoch ist auch nicht ein einziger von seiner Pflicht abgewichen. Und merkwürdig genug, sah sich die Behörde einmal in die Nothwendigkeit versetzt, gegen Beamte wegen Veruntreuung einzuschreiten, so war es immer gegen diejenigen, welche sie die *Reinen* nennen konnte, d. h. die niemals eine Verurtheilung erlitten hatten.« – **besynderligt**: mærkværdigt, påfaldende.

I trykt udgave: Bind 24 side 161 linje 22

◀ **særdeles** : i høj grad, indgående.

I trykt udgave: Bind 24 side 162 linje 13

◀ **bliver (...) af** : sker, opstår.

I trykt udgave: Bind 24 side 162 linje 14

◀ **forraader** : afslører.

I trykt udgave: Bind 24 side 162 linje 17

◀ **Allarm** : uro, råben op.

I trykt udgave: Bind 24 side 162 linje 23

◀ **Brorsons Psalme N° 209 ... Giv Dig deri Saa er Du fri** : citat fra sjette strofe i den da. biskop og pietistiske salmedigter Hans Adolph Brorsons (1694-1764) salme »Min Christen, er dit Kors saa svart«, nr. 209 i afsnittet »Om Korsets Hemmelighed i Almindelighed« i *Psalmer og aandelige Sange af Hans Adolph Brorson*, samlede og udg. af J.A.L. Holm, 2. opl., Kbh. 1838 [1830], ktl. 200, s. 623: »Kan Du Dig selv kun blive qvit, / Forsage alting Stort og Lidt, / Saa har Du Veien fundet; / Giv Dig deri, / Saa er Du fri, / Saa har Du overvundet«. Salmen udkom i Brorsons salmebog *Troens Rare Klenodie i nogle Aandelige Sange* (1739), 5. del »Troens Kamp og Seyer«.

I trykt udgave: Bind 24 side 162 linje 27

◀ **Spot og Ulykke følges altid ad siger Ordsproget** : sml. versionen 'Spot og skade følges gerne ad', optegnet som nr. 3059 i C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog*, Kbh. 1850, ktl. 1573, s. 194.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 1

◀ **revangerer (...) sig** : ældre form for: revancherer sig, dvs. tager revanche.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 6

◀ **forstyrre** : ødelægge, tilintetgøre.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 16

◀ **betrygge** : sikre.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 17

◀ **ville** de: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 17

◀ **hvor langt ud** : i hvor vid udstrækning, i hvor høj grad.

I trykt udgave: Bind 24 side 163 linje 25

◀ **allehaande** : alle slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 24 side 164 linje 10

◀ **speculativt** : som fx i den spekulative (hegelianske) teologi.

I trykt udgave: Bind 24 side 164 linje 20

◀ **Guds Kundskab** : kundskab om Gud.

I trykt udgave: Bind 24 side 164 linje 20

◀ **til Overflod** : til ingen nytte, overflødig.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 5

◀ **»Den som seer sin Broder »lide Nød og lukker sit Hjerte«** : frit citat fra 1 Joh 3,17: »Men den, som haver denne Verdens Gods, og seer sin Broder lide Mangel, og lukker sit Hierte for ham, hvorledes bliver

[forbliver] Guds Kierlighed i ham?» (NT-1819). I den hus- og rejsebibel, som udkom første gang i 1699, sidste gang i 1802, forekommer udtrykket »lide Nød«, jf. *Biblia, det er: den gandske Hellige Skriftes Bøger, efter den Aaret 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel*, Kbh. 1802.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 9

◀ **Guds Styrelse** : 108,34.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 16

◀ **Selv om Gud ikke ... ved at have ... Verden i sin Magt** : underforstået: ville være styrelsen. - **udvortes fra**: for en udvendig betragtning.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 17

◀ **utilladelige** : uforsvarlige, utilgivelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 21

◀ det ikke **er saa**: forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 22

◀ **St. Johannes ... vor Pligt at sætte Livet til for Brødrene** : henviser til 1 Joh 3,16: »Derpaa have vi kiendt Kierligheden, at han haver sat sit Liv til for os. Ogsaa vi ere skyldige at sætte Livet til for Brødrene« (NT-1819). I NT-1819 kaldes 1 Joh »St. Johannis [Johannes'] første almindelige Brev«. Med 'sankt' angives, at der er tale om apostlen Johannes, der blev kaldet af Jesus (jf. Matt 4,21), og som var 'den discipel, Jesus elskede' (jf. Joh 13,23-25 og 21,20). På SKs tid var det en udbredt antagelse, at apostlen Johannes var forfatter til Johannesevangeliet og de tre Johannesbreve; se fx *M. Gottfried Büchner's biblische Real- und Verbal- Hand-Concordanz oder Exegetisch-homiletisches Lexicon* bd. 1-2 (med fortsat paginering), 6. udg., for øget og forbedret ved H.L. Heubner, Halle 1840 [1740], ktl. 79, s. 796.

I trykt udgave: Bind 24 side 165 linje 31

◀ **Mynster** : 119,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 2

◀ **ved sønlig Pietet mod en Afdød ... forpligtet ... at behage ham** : I journaloptegnelsen NB2:267, fra april 1847, skriver SK: »Jeg er opdragen ved Mynsters Prædikener – af min Fader«, *SKS* 20, 240,22. Og i journaloptegnelsen NB5:81, fra juni 1848, skriver han: »Og dog elsker jeg B. M. [biskop Mynster], det er mit eneste Ønske, at gjøre Alt for at bestyrke hans Anseelse; thi jeg har beundret ham, og, msklig talt, beundrer jeg ham; og hver Gang jeg kan gjøre Noget til hans Fordeel, saa tænker jeg paa min Fader, hvem jeg troer, det glæder«, *SKS* 20, 406. Sml. også journaloptegnelserne NB11:154, fra maj el. juni 1849, *SKS* 22, 92,14f., og NB18:77, fra maj el. juni 1850, i *SKS* 23, 305,9f. – **en Afdød**: SKs far, Michael Pedersen Kierkegaard (1756-1838); trak sig i en alder af 40 år tilbage fra sin forretning med en betragtelig formue, som han i tiden efter forøgede; giftede sig i 1797 med Ane Lund, med hvem han fik syv børn, hvoraf SK var den yngste; købte i 1808 huset Nytorv 2, i dag Frederiksberggade 1 (se *kort 2, B1-2*), hvor han boede til sin død. Som første residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København var J.P. Mynster skriftefader for SKs far, dog først fra 1820 og kun frem til 1828, da Mynster blev slotspræst.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 5

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 7

◀ **Misligheden** : det betænkelige, tvivlsomme, misforholdet.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 8

◀ **betræffer** : angår.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 9

◀ **digterisk at gjøre opmærksom** : sml. »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed* (114,22), s. 7, noten: »Dette er igjen mit hele Forfatterskabs Categori: at *gjøre opmærksom* paa det Religieuse, det Christelige – men '*uden Myndighed*'« (SV2 13, 528, noten). Sml. også de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13-14; s. 14: »'*Uden Myndighed*' at **gjøre opmærksom**

paa det Religieuse, det Christelige, er Categoryen for hele min Forfatter-Virksomhed totalt betragtet« (SV2 13, 535).

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 11

◀ **Gudsfrygt er nyttig til Alt** : hentyder til 1 Tim 4,8, hvor Paulus skriver: »Thi den legemlige Øvelse er nyttig til Lidet, men Gudfrygtighed er nyttig til alle Ting, og haver Forjættelse for det Liv, som nu er, og for det tilkommende« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 15

◀ **det er som man tager det til** : ældre form for: det er, som man tager det, dvs. det afhænger af omstændighederne, det kommer an på, hvordan man tolker det.

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 16

◀ **Salvianus ... adversus avaritiam Lib. 1 cap. 8: Dura fortasse ... exstinguit peccatum** : lat. citat fra 1. bog, kap. 8, i Salvians asketiske skrift *Adversus avaritiam* (Mod begærlighed), se *Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera* (157,3), s. 218. SK skriver 'exstinguit' for 'extinguit'. – **Dura fortasse ... exstinguit peccatum**: »Måske nogen finder, at mine ord er hårde. Lad dem blot mene, at de er hårde, behårde, men sammenlignet med den apostolske strengthed forekommer de at være milde og blide. Apostlen opfordrer jo de rige til at jamre, vi opfordrer dem til at finde en udvej. Apostlen kalder rigdomme for ild (Jakob: jeres guld og sølv ... vil som ild fortære jeres kød), men vi ønsker, at der af rigdomme laves vandmasser, der kan udslukke ilden, ifølge det bekendte bibelord: Som vand udslukker ild, således udslukker almisse synd.« Den parentetiske tilføjelse skyldes SK; det forkortede citat er fra Jak 5,3, gengivet efter den lat. bibeloversættelse *Vulgata*. Det 'bekendte bibelord', Salvian anfører, er en fri gengivelse af Sir 3,33 (i *Vulgata*, 3,29 i GT-1740, i nyere bibeloversættelser 3,30).

I trykt udgave: Bind 24 side 166 linje 22

◀ **Chrysostomus** : Johannes Chrysostomos, lat. Chrysostomus, (344/354-407), teolog, gr. kirkefader, rom.-katolsk kirkelærer; opr. advokat, døbt o. 370, studerede derpå ved den teologiske skole i Antiokia, efter at have levet en tid som asketisk munk og eneboer indviet til diakon i 381 og til presbyter i 386 i Antiokia, i 397 udnævnt til ærkebiskop i Konstantinopel og bispeviet, afsat i 403 og i 404 landsforvist først til Kukusus ved grænsen til Armenien senere til Taurusbjergene. Han er kendt for at være en veltalende og benådet prædikant, deraf hans tilnavn, der betyder 'gyldenmund'. Hans værker består af samlinger af homilier (dvs. prædikener, der følger den bibelske tekst vers for vers), bibelexegetiske, monastiske og kateketiske afhandlinger samt breve.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 1

◀ **sagt, i et Brev ... »Naar den Christne ... er uovervindelig.« cfr. ... Neander 1 D. p. 15** : gengivelse af følgende passage i det ene af Chrysostomos' to breve til den yngre Theodor, citeret i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander (117m,5) *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche, besonders des Orients, in dessen Zeitalter* bd. 1-2, Berlin 1821-22 (forkortet *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche*); bd. 1, s. 15: »Wenn der Christ nur sich selbst nicht schadet, so wird nie irgend etwas ihm zu schaden vermögen, er ist unbesiegbar.« – **Theodorus af Mopsuetia**: Theodorus el. Theodor fra Mopsuestia (o. 352-428), teolog og biskop; fra 383 presbyter i Antiokia, fra 392 biskop i Mopsuestia i Kilikien (i det sydøstlige Lilleasien).

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 2

◀ **et Samfund opløses ... som det viste sig i 48** : sigter til, at Europa i begyndelsen af 1848 var præget af en række revolutioner og politiske omvæltninger, herunder de konstitutionelle forandringer i Danmark, hvor kong Chr. VIII's død gav anledning til enevældens fald og en de facto-indførelse af et konstitutionelt monarki, som blev kodificeret i Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 9

◀ **Statskirke** : En 'statskirke' betegner en kirke, som staten retsgyldigt hævder som sin kirke, og hvis tro og lære staten erklærer som sin officielle religion; staten giver således vedkommende kirke en (ofte monopoliseret) særstilling, men fordrer samtidig (en mere el. mindre udviklet) bestemmelsesret over den. Ved Grundloven af 5. juni 1849 blev den da. statskirke omdannet til en folkekirke, herom hedder det i § 3: »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten.« Og videre i § 80: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov.« Se *Danmarks Riges Grundlov* (131,5), s. 6 og s. 26.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 15

◀ **politisk-indifferente** : som ikke tillægger det politiske betydning, politisk neutrale.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 16

◀ **politisk Indifferentisme** : ligegyldighed el. neutralitet i politiske spørgsmål, især hvad angår forskellige statsformer el. -forfatninger.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 19

◀ **lærer den at være al Øvrighed underdanig** : hentyder til Rom 13,1, hvor Paulus skriver: »Hvert Menneske [skal] være de foresatte Øvrigheder underdanig, thi der er ikke Øvrighed uden af Gud; men de Øvrigheder, som ere, haver Gud beskikket« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 20

◀ **hovmestrene** : tilrettevise, irettesætte, spille formynder for.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 23

◀ **Trydisk** : som Tryde, dvs. Eggert Christopher Tryde (1781-1860), da. teolog og præst; cand.theol. 1804; efter at have været sognepræst i forskellige menigheder på Sjælland siden 1807 blev han i 1838 stiftsprovst ved Vor Frue Kirke i København og fra 1841 tillige meddirektør for og lærer ved Pastorseminariet i København; SKs skriftefader fra 1839-42.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 28

◀ **ved at piatte imod Politik, og deeltage i Discussionen** : hentyder formentlig til Trydes deltagelse i diskussionen om, hvorvidt Den danske Folkekirke skulle have en synodalordning (167,15), hvilket involverede forholdet mellem stat og kirke. På sit sommermøde i 1849 nedsatte det grundtvigsk prægede Roskilde præstekonvent en komité, bestående af Tryde (som referent), P.C. Kierkegaard og sognepræsterne H.J. Giessing, E.V. Kolthoff og C. Pram Gad; komiteen skulle overveje gejstlighedens holdning til den synode, som det forventedes, at regeringen ville stille forslag om, og fremkomme med forslag. På konventets sommermøde i 1850 aflagde Tryde beretning, hvor han på flertallets vegne støttede indkaldelse af en synode og stillede forslag til oprettelse af menighedsråd og kirkelige møder i provstierne i form af konventer for således at sikre en bred kirkelig repræsentation, se *Dansk Kirketidende* (118,4), nr. 253 og 254, den 4. aug. 1850, bd. 5, sp. 740-747.

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 28

◀ **Geistligheden selv ... ile med paa Rigsdagen** : Ved valget til Folketinget den 4. dec. 1849 blev 15 af i alt 100 pladser vundet af præster, bl.a. N.F.S. Grundtvig (124,2), og ved valget til Landstinget den 29. dec. 1849 blev 3 af i alt 51 pladser vundet af præster, bl.a. P.C. Kierkegaard (118,4).

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 31

◀ **ballotationssyg** : overdreven lyst til el. begejstring for afstemning (131,5).

I trykt udgave: Bind 24 side 167 linje 35

◀ **rettet et Angreb i Retning af Geistligheden** : hentyder til *Indøvelse i Christendom* (113,1), hvor Anti-Climacus løbende angriber den da. gejstlighed og dens forkyndelse for at have afskaffet kristendommen.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 1

◀ **mere** ere enige: tværtimod.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 8

◀ de **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 8

◀ **ret** : virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 24

◀ **har man sagt A, skal man ogsaa sige B** : talemåde, optegnet som nr. 1 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (126,27), s. 1.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 27

◀ **tilgavns** : fuldt ud, grundigt; på en sådan måde, at det svarer til hensigten.

I trykt udgave: Bind 24 side 168 linje 31

◀ gaaer det ethvert Msk. **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 169 linje 3

◀ **høimodigt** : hovmodigt, overmodigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 169 linje 4

◀ **Salvianus i »adversus avaritiam siger ... si indevotus, redde quasi non tuum. (Lib I, VI.)** : SKs kommentar til det lat. citat, han efterfølgende bringer fra 1. bog, kap. 6, i Salvians asketiske skrift *Adversus avaritiam* (Mod begærlighed), se *Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera* (157,3), s. 215. – **dare**: lat., give. – **det om den rige Yngling**: henviser til Matt 19,16-22, især v. 21, som Salvian citerer i 2. bog, kap. 9, s. 239; i 3. bog, kap. 19, s. 279; og i 4. bog, kap. 8, s. 293. – **Provbr. 3: honora Dominum de tua substantia**: Ordsp 3,9: »Du skal ære Herren med din rigdom.« Citatet er fra den lat. overs. *Vulgata*. – **reddere**: lat., betale. – **Prædikerens 4. redde debitum tuum**: Sir 4,8: »Betal det, du skylder.« Citatet, der er fra *Vulgata*, bringer Salvian også på den foregående side i kap. V, hvor der i marginen ud for citatet er anført »*Eccli. 4*«, dvs. Ecclesiasticus 4 el. Jesu Siraks Bog 4, ikke at forveksle med Ecclesiastes, Prædikerens Bog. – **Hoc est ... cogeret ad exsolvendum**: lat., Det vil sige, at den, fromheden ikke tilskyndede til at vise gavmildhed, tvang nødvendigheden til at betale. – **Si devotus es ... quasi non tuum**: lat., Hvis du er from, så giv, som om det er dit; er du ikke from, så betal, som om det ikke er dit.

I trykt udgave: Bind 24 side 169 linje 12

◀ **Chrysostomus: »Maaskee synes ... før syntes dunkelt.« Neander: Chrysostomus 1 D. p. 49** : gengivelse af følgende passage i det ene af Chrysostomos' (167,1) to skrifter om sønderknuselse, citeret i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 49: »Vielleicht scheint jetzt was ich sage, Vielen dunkel zu seyn, und wenn ich es deutlicher sage, wird es Vielen ungläublich scheinen, denen es vorher dunkel schien.«

I trykt udgave: Bind 24 side 169 linje 22

◀ **Først var Xstus Forbilledet. Saa afskaffede man ... tog blot hans Død** : sigter til Paulus, sml. journaloptegnelsen NB20:148, fra sept. 1850, hvor SK skriver: »Da J. Xstus levede, var han jo Forbilledet; Troens Opgave ikke at forarges paa dette enkelte Msk, som er Gud, men at troe – og saa at følge Xstum efter, blive Discipel. / Saa dør Xstus. Nu indtræder den væsentlige Forandring ved Apostelen Paulus. Han lægger uendelig Eftertrykket paa Xsti Død som Forsoningen; Troens Gjenstand bliver Xsti Forsonings Død. / Saaledes fjernes Forbilledet mere, qua Forbilledet. Saa længe Xstus levede og altsaa Forbilledet gik og stod herpaa Jorden: var Tilværelsen som sprengt – det Absolute sprenger altid Tilværelsen. / Nu indtræder Forandringen: Forbilledet vendes saaledes, at just dets Død, dets Forsonings-Død bliver Det, som især fremhæves. / Medens Apostelen foredrager denne Lære, udtrykker imidlertid hans Liv Efterfølgelsen. Men at Intet blasphemisk skal fremkomme, som meente Apostelen ved sin Efterfølgelse at naae Xstus, bortdrager han Opmærksomheden fra Efterfølgelsen og fæster den afgjørende paa Forbilledets Forsonings Død.« SKS 23, 469f.

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 3

◀ **deriverede** : afledte.

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 5

◀ **Istedetfor ... Forbilleder forvandlede man dem til Forbedere** : 170m,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 6

◀ **en Medlevende** : en samtidig.

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 11

◀ **Socrates** : Sokrates (o. 470-399 f.Kr.), gr. filosof; udviklede sin tænkning i dialog med sine samtidige; søgte gennem sin majeutiske metode (sin jordemoderkunst) at forløse andre, der i forvejen var svangre med viden, og at hjælpe dem af med deres vrangforestillinger, hvilket altid skete i samtalens form. Han har intet skriftligt efterladt sig; hans karakter, samtalekunst og lære er hovedsagelig blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes i komedien *Skyerne*, Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, herunder mindeskriftet om Sokrates *Memorabilia*, og Platon (174,2) i dialogerne.

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 13

◀ **Dette har Anti-Climacus ... i Indøvelse i Xstd III** : henviser til nr. VI i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* af Anti-Climacus (113,1), s. 248-273, især s. 253-255 (SV2 12, 257-282, især s. 262-264). Her skriver Anti-Climacus: »*Ubetinget* bag ved maa Forbilledet være, bag ved Alle, og det maa være *bag ved*, for at drive Dem, der skulle [skal] dannes efter det, fremad.« Og han fortsætter: »Der ligger nemlig i Menneske-Slægten [menneskeheden], og i hver Enkelt i Slægten, en dyb, bevidst eller ubevidst, Underfundighed [snedighed, listighed] i Forhold til hvad der skal være Forbilledet for dem, en Underfundighed, som er af det Onde. Er Den, som skal være Forbilledet, i Besiddelse af jordiske, verdslige, timelige Fortrin, hvad saa? Ja, saa er Forbilledet forkeert stillet, forkeert vendt, og saa benytter Slægten samt hver Enkelt i Slægten dette til igjen paa sin Side at gjøre forkeert omkring. Forbilledet bliver da puffet udenfor som en Opfordring til Digter-Beundring, istedetfor at Forbilledet skulde ligge bag ved, komme bag paa Menneskene som en Fordring til dem. Idet saa Forbilledet er blevet Gjenstand for Beundring, saa skulke Menneskene fra 'Fordringen'«, s. 254f. (s. 263f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 14

◀ **Denne Bemærkning ... Chrysostomus, 1 D. p. 51 ... statt Vorbilder der Sittlichkeit sucht** : henviser til følgende passage i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 51: »Chrysostomus begegnet darauf einem gewöhnlich von den Menschen gebrauchten Vorwande zur Deckung ihrer sittlichen Trägheit, wenn man ihnen die Vorbilder christlicher Heiligkeit zur Beschämung und Nacheiferung darstellte: 'Wie kann Unser Einer zu solcher Höhe sich hinaufschwingen? das war ein Paulus, ein Petrus, ein Johannes.' Welche Stützen der Unsittlichkeit, statt Vorbilder der Sittlichkeit suchende Denkart ja am Ende auch dahin führte, daß man die heiligen Männer statt zu leuchtenden Vorbildern des eigenen Lebens, zu Fürbittern sich wählte. Chrysostomus suchte den Menschen alle solche Vorwände zu nehmen, und in jenen Vorbildern zu zeigen, wozu die menschliche Natur überhaupt fähig sey«.

I trykt udgave: Bind 24 side 170m linje 1

◀ **Chrysostomus ivrer mod ... Præsterne som blot Rhetorer ... Sindelag mod Præsten**. Neander Chr. 1 D. p. 62 : henviser til følgende passage fra Chrysostomos' (167,1) skrift om præstedømmet, refereret og citeret i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 62: »Indem er so die Sorge für den Lehrvortrag den Geistlichen mit wahren trefflichen Gründen empfahl, mußte er von der andern Seite einen großen Theil seiner Zeitgenossen tadeln, daß sie gar zu sehr die Prediger als bloße Redner zu betrachten sich gewöhnt hatten, daß man in den großen Städten, wo griechische Bildung herrschte, die geistlichen Vorträge fast aus demselben Gesichtspunkte wie die Prunkreden der Sophisten zu betrachten pflegte. 'Weißt du nicht – sagt er im 5. B.[uch] – welche Liebe zu den Reden die Seelen der Christen jetzt eingenommen hat, und daß besonders diejenigen, welche sich damit beschäftigen, in Ehren stehen, nicht bloß bei den Heiden, sondern auch bei den Christen? – Die Meisten betragen sich bei der Predigt, wie die Zuschauer bei den Wettkämpfen, und wir sehen, wie sich die Menge in Partheien trennt, die Einen für diesen, die Andern für jenen Prediger sich erklären, und wie sie in verschiedener Stimmung nach ihrer verschiedenen Gesinnung gegen den Prediger das Vorgetragene anhören.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 18

◀ **Hvad skulle vi sige om de Troendes indbyrdes Kævlerier ... speculere over**. Neander Chr. 1 D. p. 63 : henviser til følgende citat fra Chrysostomos' skrift om præstedømmet, bragt i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* bd. 1, s. 62f.: »Was sollen wir sagen von den Neckereien der eigenen Glaubensgenossen, denn es sind ihrer nicht weniger als der Angriffe von außen und sie machen dem Lehrer noch mehr Arbeit! Der Eine will ans Fürwitz auf eine verwegene und vergebliche Art diejenigen Dinge ergrübeln, durch deren Erke[nn]en man nichts gewinnen kann, und deren Erkennen uns auch gar nicht möglich ist. Andere verlangen von ihm Rechenschaft über die Gerichte Gottes, und zwingen ihn, den großen Abgrund auszumessen. Er wird Wenige finden, denen es mit dem Gauben und dem Lebenswandel rechter Ernst ist, Viele aber, die nach solchen Dingen spekulieren und suchen, die wir unmöglich begreifen können, und welche Dinge begreifen zu wollen den Zorn Gottes nach sich zieht; denn wenn wir das Erkennen derjenigen Dinge, welche Gott uns nicht wissen lassen wollte, erzwingen wollen, werden wir sie nicht erkennen (wie könnten wir dies doch gegen Gottes Willen) und das Suchen darnach wird uns gefährlich werden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 170 linje 30

◀ **Mod den Indvending ... alle skulle være Munke ... har ødelagt Alt**. Neander Chr. 1 D. p. 22 : henviser til følgende passage i Chrysostomos' (167,1) skrift om munkevæsenet, refereret og citeret i første afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 22: »Wenn man von der wichtigen Angelegenheit der religiös-sittlichen Bildung ihrer Söhne

zu den Vätern sprach, pflegten sie zu antworten: Sollen wir alle denn so ernst, wie Mönche seyn; so wird alles im Leben zu Grunde gehn.' Darauf sagt Chrysostomus: 'Wahrlich nicht der Ernst ist es, sondern der Mangel an Ernst, der alles zu Grunde gerichtet hat. (...).'«

I trykt udgave: Bind 24 side 171 linje 9

◀ **Dauids Psalmer** : Der er en lang jødisk og kristen tradition for at opfatte den israelitiske kong David (o. 1000-960 f.Kr.) som forfatter af de 150 salmer i Salmernes Bog i GT, skønt hans navn kun optræder i overskriften til 73 af dem. Betegnelsen 'Dauids Salmer' for Salmernes Bog blev indført af Luther i hans bibeloversættelse (134,19); herfra blev den overtaget af reformationstidens da. bibles, blev videreført af hus- og rejsebibleerne (165,9) og vandt herfra indpas i den da. kirkelige og folkelige tradition.

I trykt udgave: Bind 24 side 171 linje 21

◀ **Naar David trøster sit Hjerter trods al Lidelse** : se fx Sl 6; 13; 22; 28; 31; 55; 56; 57; 59; 69; 102; og 140.

I trykt udgave: Bind 24 side 171 linje 21

◀ **executiv** : udøvende.

I trykt udgave: Bind 24 side 171 linje 30

◀ **Chrysostomus** : 167,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 172 linje 2

◀ **Naar Lægfolk indvendte ... mere end Munke ... at læse i Bibelen. Neander Chrys. 1 D. p. 192** : henviser til følgende passage i Chrysostomos' tale om alm. bibellæsning, refereret og citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 192f.: »Eine andere gewöhnliche Entschuldigung, mit welcher die Laien der Aufforderung zum Bibellesen auszuweichen pflegten, war die, daß dies nur die Sache der Geistlichen und der Mönche sey. Indem Chrysostomus diese Entschuldigung zu widerlegen sucht, sagt er: (...) 'Sage mir doch Keiner jene kalten und verdammungswerthen Worte: ich bin an den Gerichtshof gebunden, ich habe die Stadtangelegenheiten zu verwalten, ich habe mit meinem Handwerk zu thun, ich habe Frau und Kinder zu ernähren, ich stehe einem Haushalt vor, ich bin ein Weltmann, es ist nicht meine Sache, die heilige Schrift zu lesen, sondern die Sache Jener, welche der Welt entsagt haben, derjenigen, welche die Gipfel der Berge eingenommen haben und allezeit ein solches Leben führen. Was sagst du, Mensch? Es sey nicht deine Sache, mit der Schrift dich zu beschäftigen, weil du von tausend Sorgen hin und her gezogen wirst? Im Gegentheil ist es deine Sache noch vielmehr als *ihre*, denn Jene bedürfen nicht so sehr der Hülfe der heiligen Schrift, als Diejenigen, welche sich mitten unter einer Menge von weltlichen Geschäften herumtreiben, denn die Mönche, welche fern von dem Forum und dessen unruhigem Treiben ihre einsamen Zellen aufgeschlagen haben, sie genießen großer Sicherheit, als wenn sie in einem Hafen wohnten.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 172 linje 3

◀ **Den objektive Lære, det Objektive ... lades haant om Subjektiviteten** : sigter til den objektive betragtning af kristendommen, som SK under pseudonymet Johannes Climacus bl.a. angreb i første del »Det objektive Problem om Christendommens Sandhed« i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i *SKS 7*, 29-61. Angrebet gælder for det første H.L. Martensen (138,20), den førende repræsentant for den spekulative teologi, der i sin dogmatik giver en fremstilling af kristendommens lære. For det andet N.F.S. Grundtvig (124,2) og hans tilhængere, der i tidens kirkelige debat påberåbte sig den apostolske trosbekendelse og *Den augsburgske Bekendelse* som norm for den kristne lære.

I trykt udgave: Bind 24 side 172 linje 13

◀ **det Ord af Schiller om Penge: ein Wort ... giebt nicht davon Kunde** : sigter til første strofe i den ty. digter F. Schillers digt »Die Worte des Glaubens« (1797): »Drei Worte nenn' ich euch, inhaltschwer, / Sie gehen von Munde zu Munde, / Doch stammen sie nicht von außen her; / Das Herz nur gibt davon Kunde. / Dem Menschen ist aller Werth geraubt, / Wenn er nicht mehr an die drei Worte glaubt.« Jf. *Schillers sämmtliche Werke* (107,2) bd. 1, s. 403.

I trykt udgave: Bind 24 side 172 linje 27

◀ **Underfundighed** : listighed, snedighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 173 linje 2

◀ **Evangeliets Ord gjældende om ikke at dømme** : henviser til Matt 7,1-2, hvor Jesus siger: »Døm ikke,

for at I ikke selv skal dømmes. For den dom, I dømmes med, skal I selv dømmes med, og det mål, I måler med, skal I selv få tilmålt med.«

I trykt udgave: Bind 24 side 173 linje 14

◀ **Intet mindre end** : alt andet end.

I trykt udgave: Bind 24 side 173 linje 15

◀ **Chrysostomus: »En Døds Opvækkelse ... christelig Viisdom«.** Neander Chrys. 1 D. p. 219 : citat fra Chrysostomos' homilie (167,1) over Matt, citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 219: »Die Auferweckung eines Todten kann zur Bekehrung des Heiden nicht so viel würken, als ein Mensch voll christlicher Weisheit im Leben.«

I trykt udgave: Bind 24 side 173 linje 18

◀ **Chrysostomus: Himlene fortælle ikke ... et reent Levnet.** Neander: Chrys. 1 D. p. 220 : henviser til følgende passage fra Chrysostomos' (167,1) homilie over Rom 18, citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 220: »Die Himmel erzählen nicht mit Worten die Ehre Gottes, sondern sie treiben Andere durch ihren Anblick dazu an, und doch wird von ihnen gesagt (Ps. [Sl] 19, 2.) daß sie Gottes Ehre erzählen. So preisen diejenigen, welche ein bewundernswerthes Leben führen, Gott, wenn sie auch schweigen, indem Andere durch sie angetrieben werden, Gott zu preisen, denn die Betrachtung der Himmel würkt nicht so viel, um das Gemüth mit Verehrung Gottes zu erfüllen, als die Betrachtung eines reinen Lebens.«

I trykt udgave: Bind 24 side 173 linje 24

◀ **Chrysostomus** : 167,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 1

◀ **Engang hørte han en Christen disputere ... men Guds Sag.** Neander Chrys. 1 D. p. 227 og 28 : henviser til følgende passage fra Chrysostomos' (167,1) homilie over 1 Kor, refereret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 227f.: »Einst hörte er einen Christen mit einem jener rhetorisch gebildeten Heiden, welche den Aposteln immer ihre alten Philosophen entgegenstellten, disputiren, und der Christ suchte zu beweisen, daß Paulus an Redekunst und Gelehrsamkeit den Platon übertroffen habe. Chrysostomus tadelte dies Verfahren, der Christ - sagte er - habe grade das bekämpft, was für seine Sache das Vortheilhafteste sey, denn wenn die Apostel als unwissende, mit keiner Redekunst ausgerüstete Menschen die von den alten Philosophen aufgebauten Systeme hätten stürzen und unter so vielen Hindernissen würken können, was keiner jener Philosophen würken könnte, so sey dies der beste Beweis dafür, daß nicht menschliche Weisheit, sondern die Gnade Gottes durch sie gewürkt habe.« - **Paulus**: 135m,1. - **Plato**: Platon (427-347 f.Kr.), gr. filosof; elev af Sokrates (170,13), grundlagde i 387 f.Kr. Akademiet i Athen; blandt hans elever var Aristoteles. - **kunnet**: dvs. havde kunnet.

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 2

◀ **langt dybere, dybsindigere, høiere o: s: v:** : Disse o.l. udtryk tilskriver SK ofte N.F.S. Grundtvig (124,2), sml. fx journaloptegnelserne NB15:59, fra jan. 1850, og NB16:64, fra feb. 1850, i SKS 23, 39,25-30, og 139,5f. Sml. desuden en ubrugt kladde til *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), hvor det i en karikerende karakteristik af Grundtvig hedder: »Overalt hvor det Dialektiske og den egentlige Udvikling gennem Tanke mangler, der skyder man beqvemt en Gjenvei hen til det meest fortvivlede Modsatte: den dybsindige Tankes Dybsindighed gjøres indlysende ved at rynke Brynet, at jodle med Stemmen, at skyde Pandehuden op, at stirre hen for sig, at tage det dybe F i Bas-Scalaen« (*Pap. VI B 29*, s. 110). Sml. endelig »Om Forskjellen mellem et Genie og en Apostel« i *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandling* (1849), i SKS 11, 107f.

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 16

◀ **Xstd. er Fornuften en Daarskab** : allusion til 1 Kor 1,23, hvor Paulus skriver: »vi prædiker Kristus som korsfæstet, en forargelse for jøder og en dårskab for hedninger«.

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 18

◀ **den moderne Apologetik** : I begyndelsen af det 19. årh. fornyedes den kristelige 'apologetik', der modsat den kristelige 'polemik' metodisk tilrettelægger det relevante stof til forsvaret af den kristne religions specifikke væsen, jf. Fr. Schleiermachers fremstilling i *Kurze Darstellung des theologischen Studiums* (1.

udg., Berlin 1811, 2. udg. Berlin 1830) og K.H. Sacks i *Christliche Apologetik* (Hamborg 1829, ktl. 755).

I trykt udgave: Bind 24 side 174m linje 2

◀ **Den gl.** : apologetik (130,21).

I trykt udgave: Bind 24 side 174m linje 2

◀ **Chrysostomus taler om, at Apostlene ... Xstd. sat igjennem** : hentyder til følgende passage i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 228, hvor Neander skriver om Chrysostomos (167,1): »Mit hinreißender Begeisterung schilderte er oft in seinen Predigten die Wirkungen des göttlichen Geistes durch die Apostel, um die Heiden dadurch zur Anerkennung des göttlichen Ursprungs der christlichen Lehre hinzuführen«.

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 22

◀ **»Læren ... af den Beskaffenhed ... foruden Apostlene Ingen seet.« Neander Chrys. 1 D. p. 231** : henviser til følgende passage fra en af Chrysostomos' homilier over 1 Kor, citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* bd. 1, s. 231: »Aber war es nicht villeicht die Beschaffenheit der Lehre, welche die Menschen anzog? Auch diese war von der Art, daß sie allein die Ungläubigen zurückschrecken konnte. Denn was lehrten die Verkündiger des Evangeliums? Daß man den Gekreuzigten anbeten, den vom Weibe in Judäa Gebornen als Gott anerkennen müsse? Und wer sollte wohl dadurch überzeugt worden seyn, wenn nicht göttliche Kraft vorangegangen wäre? Denn daß er gekreuzigt und begraben worden, hatten Alle gesehen. Daß er aber auferstanden und gen Himmel gefahren, hatte außer den Aposteln Keiner gesehen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 174 linje 26

◀ **At blive ædru** : allusion til 1 Pet 4,7: »Men alle Tings Ende nærmer sig. Værer derfor ædrue og aarvaagne til Bønnen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 175 linje 2

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 175 linje 3

◀ **det Fortjenstlige** : 118,18.

I trykt udgave: Bind 24 side 175 linje 31

◀ **forskyldt** : været skyld i, været årsag til.

I trykt udgave: Bind 24 side 175 linje 34

◀ **Betryggende** : sikrende.

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 4

◀ **Petrus forspildt Xstd^s Sag ved at fornegte Xstus** : hentyder til apostlen Peters fornægtelse af Jesus, mens han blev forhørt af ypperstepræsten i Rådet, se Matt 26,69-75. - **Petrus**: lat. form for Peter. Hans egl. navn er Simon, mens Peter er et tilnavn (det gr. ord 'pétros', der betyder 'sten', er ikke et alm. gr. navn, men en oversættelse af det aramaiske Kefas, jf. Joh 1,42).

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 6

◀ **Saaledes Paulus** : hentyder formentlig til, at Paulus (135m,1) nidkært deltog i forfølgelse af de kristne i Jerusalem, inden han selv blev omvendt og døbt, jf. ApG 8,1-3; 9,1-2 og Gal 1,13-14.

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 7

◀ **Petrus bliver bange for en Pige - og fornægter Xstus** : hentyder til beretningen i Matt 26,69-75 om Peters fornægtelse (176,6), se v. 69-72: »Imens sad Peter udenfor i gården. Og en tjenestepige kom hen til ham og sagde: 'Du var også sammen med galilæeren Jesus.' Men han nægtede det i alles påhør og sagde: 'Jeg forstår ikke, hvad du mener.' Da han gik ud i portrummet, var der en anden af tjenestepigerne, som så ham og sagde til dem, som var der: 'Han dér var sammen med Jesus af Nazaret.' Atter nægtede han det og svor på det: 'Jeg kender ikke det menneske!'« - **Petrus**: 176,6.

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 11

◀ **med Troen flytter man Bjerge** : allusion til Matt 17,20, hvor Jesus siger til disciplene: »Sandelig siger jeg jer: Har I tro som et sennepsfrø, kan I sige til dette bjerg: Flyt dig herfra og derhen! og det vil flytte sig.«

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 12

◀ **Den Bemærkning om Petrus ... bange for en Pige og fornegtede er af Chrysostomus** : henviser til følgende passage i en apologetisk prædiken af Chrysostomos (167,1), citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 235, hvor det om apostlen Peter hedder: »Der Erste der Apostel konnte vor dem Kreuz nicht einmal die Drohung einer Magd ertragen, nach so vielem Unterrichte gab er vor, ihn nicht zu kennen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 14

◀ **ligge under** : være den svage i kampen med overmagten, bukke under.

I trykt udgave: Bind 24 side 176 linje 27

◀ **have (...) ud** : formentlig i betydningen: ubetinget have.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 1

◀ **Aandens Vidnedsbyrd** : måske allusion til Rom 8,16, hvor Paulus skriver: »Ånden selv vidner sammen med vores ånd om, at vi er Guds børn.« Jf. også 1 Joh 5,6.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 2

◀ **Undersætningen** : den anden sætning, det andet præmis i en syllogisme. I den klassiske logik er en kategorisk syllogisme et argument bestående af to præmisser og en konklusion. Den ene præmis, som skal indeholde konklusionens subjektbegreb, kaldes undersætning, og den anden præmis kalder man oversætningen, og denne indeholder konklusionens prædikatbegreb. Her spilles formentlig også på betydningen: det at sætte, anbringe noget støttende under, understøtte.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 4

◀ **tvinge dem ud til** : bruge tvang til at bringe el. udvikle dem til.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 14

◀ **taget forfængeligt** : misbrugt på en letfærdig måde, vanhelliget.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 17

◀ **saa ogsaa**: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 17

◀ **Lovvæsenet** : sigter formentlig til, hvad der vedrører spørgsmålet om lovens brug el. funktion for den troende i det kristne liv, en brug, der i den lutherske tradition er blevet kaldt 'lovens tredje brug' ('usus tertius'), se fx § 120 »Lex et Evangelium« (lat., »Lov og Evangelium«) i K. Hase *Hutterus redivivus* (152m,41), s. 294-297; s. 296: »*Legis usus est triplex: a) politicus s. civilis, quatenus externo hominum timore externam quandam disciplinam retinet; b) elenchticus s. paedagogicus, quatenus interno Dei terrore ad miseriam agnoscendam fidemque impetrandam peccatorem ducit; c) didacticus, normativus s. tertius, quatenus docendo reatorum vitam regit*« (lat., »*Lovens brug er tredobbelt: a) den politiske el. civile brug, for den fastholder en ydre disciplin ved en ydre frygt for mennesker; b) den overbevisende el. pædagogiske brug, for den fører synderen til at anerkende sin elendighed og til at komme til tro ved en indre rædsel for Gud; c) den lærende, normative el. tredje brug, for den regerer i livet for de genfødte ved at undervise*«).

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 29

◀ **frempiint** : bragt frem ved pinsler, tvang o.l., fremtvunget.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 33

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 34

◀ **forivre** : forhast, forjag.

I trykt udgave: Bind 24 side 177 linje 35

◀ **vrængende** : forvanskende på en karikerende måde, forvrængende.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 3

◀ **En kirkelig Theater-Kritik i Berlingske Tidende d. 17 Januar 1851** : henviser til artiklen »Vor Aftengudstjeneste vedkommende«, signeret » - i - «, i *Berlingske Tidende*, nr. 14, den 17. jan. 1851. - **Berlingske Tidende**: *Den Berlingske politiske og Avertissements-Tidende*, almindeligvis blot omtalt som *Berlingske Tidende*, blev grundlagt 1748 og udkom fra jan. 1845 to gange dagligt med især politik, nyheder, anmeldelser, handelsstof, en føljeton og annoncer.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 6

◀ **Blødagtighed** : det at være forvænt, magelig, forfinet.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 9

◀ **tale om ... Nydelse ved en catholsk Aftengudstjeneste ... 8 Lygter i Forhallen er saa smagløst - o: s: v:** : henviser til følgende passage i ovennævnte artikel, der har form af et brev, hvor forfatteren refererer til et besøg i Rom og skriver: »Vi toge Veien til 'il Jesu', hiin Jesuselskabets Kirke, hvor vi saa tidt søgte hen som ogsaa denne Aften; de dybe Klokker tonede os imøde med deres Alvorsrøst, utallige Mennesker strømmede derhen for at høre Veltalenheden sprudle fra Jesuiterprædikantens Mund. Kan Du erindre, da vi nu traadte ind, hvor forbausede vi bleve af den Skjønhed og Pragt, den Ynde og Hyggelighed, der var udbredt over hele Kirkens Indre; fra de mange Altere skinnede Hundreder af Lys os imøde, bag hvilke Monstrantsen straaledede med Diamanter, de prægtige Malerier traadte ved denne Belysning ligesom ud af deres Ramme og bleve som til levende Figurer; Kuppel og Hvælving, Alt var prydet med de mangfoldigste Farver, som udøvede et forunderligt Trylleri for Øiet; for de høie Kirkevinduer vare mørkerøde Gardiner nedhængte, det kolde Marmorgulv belagt med varme Tæpper. Nu begyndte Orgelet, hvis Toner brusede frem under de mægtige Hvælvinger, den knælende Menighed istemmede sit Ave Maria medens Røgelsen duftede fra de skinnende Sølvkar; ja der følte Øiet sig tiltalt og vederqvæget, Sandsen for det Skønne og Hyggelige sig tilfredsstillet, Sindet sig opløftet og opbygget. / laar den 12te Januar besøgte jeg vor Hovedstads Hovedkirke [Vor Frue Kirke]. Hvor glædede jeg mig, at vi dog vare komne saavidt, at vi ei længer toge i Betænkning at henlægge en Gudstjeneste til Aftenen; thi at en Aftengudstjeneste er langt skønnere og mere passende end en Kirkegang kl. 7 om Vintermorgen, er utvivlsomt. Hvad andet var da nu at vente, end at Kirken var udstyret saa smukt og høitideligt, saa hyggeligt og hjemligt som tænkes kunde, saa at man forglemte sit kolde Klima, og følte sig baade legemlig og aandelig oplivet. Jeg gik derhen med mine Minder om min romerske Kirkegang, men følte kun altfor dybt, hvor bittert et skjønt Minde mangengang kan være. Det Første, Øiet mødte ved Indtrædelsen i vor Hovedkirkes Forhal, vare 6 à 8 smagløse Lygter, som skulde tjene til Oplysning; (...) efterat jeg havde forvundet dette uhyggelige Indtryk, gik jeg ind i Kirken, men modtog der kun et uhyggeligere, thi den der talrigt forsamlede Menighed stod i saa godt som Halvmørke; Lysene i Stolene, een Krands af Lys over Choret og 4 Altarlys var hele Oplysningen i dette store Rum, man skulde i Sandhed ei være bange for at lide af formegen Oes; naar der desuden er anordnet Psalmesang i Kirken, syntes det dog at være den fornemste Pligt at sørge for, at man kunde læse Psalmerne, men dette var umuligt for mange af Kirkegjængerne. Jeg vil her ei tale om den uhyggelige, afskrækkende Vinterkulde, som strømmer en imøde ved første Indtrædelse, som dog vel kunde afhjælpes ved Opvarmning eller idetmindste ved Tæpper over hele Gulvet, hvortil vistnok [helt sikkert] Menigheden vilde bidrage, naar der blot skete den mindste Opfordring dertil. / Det er sørgeligt at see, hvorledes Protestantismen saa tidt er blottet for al Sands for kirkelig Skjønhed og Hyggelighed, hvorved den, istedetfor at drage Menigheden til sig, tvertimod fjener den fra sig.« - **den nu indførte Aftengudstjeneste**: se *Adresseavisen*, nr. 1, den 2. jan. 1851, hvor det bekendtgøres, at »Aftengudstjeneste i Frue Kirke tager sin Begyndelse den første Søndag i det nye Aar, den 5te Januar, Kl. 6«.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 9

◀ **da smurte man de Xstne ind med Beeg ... Fakler paa Veien** : Da store dele af Rom brændte ned i år 64, beskyldte man kejser Nero Claudius Cæsar (37-68) for selv at have påsat branden. »Men da han hemmelig skjælvende for Folkets Hevn, vilde han dog ikke ansees for Ophavsmanden til denne frygtelige Brand. En Flok bestukne Anklagere maatte vælte Skylden paa de stakkels christne Menigheder, som i lang Tid havde været i Rom og vare almindelig hadede af Romerne, fordi man holdt dem for en Sect oprørske Jøder. (...) alle Christne bleve fængslede og henrettede paa den frygteligste Maade. Man indsyede disse Ulykkelige i uldne Sække (*tunicæ molestæ*), som man udstoppede med Blaar, overgydede dem med Beg, nedgrov [nedgravede] disse levende Mumier ligesom Pæle i Jorden, antændte dem foroven og lod dem i lange Rækker lyse som Fakler ved de natlige Veddeløb«, *Karl Friedrich Beckers Verdenshistorie*, omarbejdet af J.G. Woltmann, overs. og forøget af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983; bd. 3, 1823, s. 716. Se også Tacitus *Annales* (Årbøger), 15. bog, kap. 44,2-5, jf. *Cajus Cornelius Tacitus*, overs. af J. Baden, bd. 1-3, Kbh. 1773-97, ktl. 1286-1288; bd. 2, 1775, s. 281f.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 14

◀ **Mynster** : 119,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 20

◀ **det Sædelige** : det moralske.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 23

◀ **Statskirke** : 167,15.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 27

◀ **Betryggethed** : sikkerhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 178 linje 28

◀ **lønnede Embedsmænd** : Præsterne var statsansatte og statslønnedeembedsmænd.

I trykt udgave: Bind 24 side 178m linje 1

◀ **»Hende.«** : sigter til Regine Olsen (1822-1904), yngste datter af Regina Frederikke, født Malling, og Terkild Olsen (se følgende kommentar), forlovet med SK fra den 10. sept. 1840 til det endelige brud den 12. okt. 1841, forlovet med J.F. Schlegel den 28. aug. 1843 og gift med ham den 3. nov. 1847 i Vor Frelsers Kirke på Christianshavn. Sit forhold til Regine Olsen har SK tilbageskuende beskrevet i »Mit Forhold til 'hende'. / d. 24 Aug 49. / noget Digterisk«, svarende til notesbog 15 i SKS 19, 431-445.

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 2

◀ **Faderens Død** : Regine Olsens far, Terkild el. Terkel Olsen (1784-1849), chef for Hoved- og Kontrabogholderkontoret under Finansdepartementet, døde den 26. juni, jf. dødsannoncen i *Adresseavisen*, nr. 150, den 29. juni 1849: »Natten mellem den 25de og 26de Dennes bortkaldte Herren efter 40 Aars Ægteskab min elskede Mand, mine 6 Børns Fader, Terkild Olsen, Etatsraad og Ridder af Dannebrog. / Regina Olsen, fød Malling.«

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 3

◀ **skrev jeg til Schlegel** : De bevarede koncepter og breve fra SK til Regine og J.F. Schlegel, som blev skrevet i efteråret 1849, findes trykt som nr. 235-239 i *B&A* bd. 1, s. 253-264; se især nr. 239, s. 262f., hvor SK i forlængelse af en koncept til et brev til Regine Schlegel skriver: »Dette Skridt var foranlediget af det Indtryk Etatsraad Olsens Død havde gjort paa mig. Brevet var af 19 Novb. 49. / Brevet til Schlegel lød saaledes: / Høistærede. / Indlagte Brev er fra mig (S. Kierkegaard) til – Deres Kone. / Afgjør nu selv, om De vil overække hende det eller ikke. Jeg kan jo dog ikke godt forsvare at nærme mig hende, mindst nu, da hun er Deres, hvorfor jeg heller aldrig har benyttet Leiligheden, der gennem en Række Aar har tilbudet sig, maaskee været tilbudt. / Min Mening er, at en lille Oplysning betræffende [angående] hendes Forhold til mig nu kunde være hende tjenlig. Er dette ikke Deres Mening, maa jeg bede Dem sende mig Brevet uaabnet tilbage. / [*i Koncepten*:] Dette Skridt, hvortil jeg følte mig religiøst forpligtet, har jeg villet gjøre, og skriftligt, fordi jeg maatte befrygte, at min marquerede Personlighed, der vistnok [helt sikkert] engang har virket altfor stærkt, atter kunde være for stærkt virkende og saaledes enten paa den ene eller paa den anden Maade, forstyrrende. / Jeg har den Ære o: s: v: / S. K. / Jeg modtog saa en moraliserende Indignations-Skrivelse fra Høistærede, og Brevet til hende uaabnet tilbage.« – **Schlegel**: Johan Frederik Schlegel (1817-96), da. jurist og embedsmand; cand.jur. 1838, virkede en tid som huslærer i det olsenske hjem og udviklede her varme følelser for Regine Olsen. I 1842 indtrådte Schlegel som volontør i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets Handels- og Konsulatskontor, hvor han i 1847 blev fuldmægtig og i dec. 1848 udnævnt til chef for Kolonialkontoret.

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 3

◀ **Han ... paa ingen Maade »taale nogen Indblanding ... mellem ham og hans Kone.«** : Brevet fra Schlegel er ikke bevaret; se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 4

◀ **Cordelia** : fejlskrivning for Cornelia, dvs. Cornelia Olsen (1818-1901), Regines storesøster, den 6. nov. 1849 gift med grosserer Fr. Emil Winning. If. folketællingen for 1850 og *Veiviser* for 1851 boede de i Vestergade matrikelnr. 20 svarende til gadenr. 28 (se kort 2, A-B1).

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 18

◀ **samme Vei alene tilbage** : If. *Veiviser* for 1851 boede kolonialsekretær J.F. Schlegel og dermed Regine

Schlegel i Norgesgade, også kaldt Bredgade, matrikelnr. 167 svarende til gadenr. 20 (se kort 2, E2).

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 19

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 179 linje 21

◀ **en Skurk** : hentyder formentlig til, at SK optrådte som en skurk i forbindelse med bruddet på forlovelsen med Regine Olsen; se notesbog 15:4.l, hvor SK skriver: »At træde ud af Forholdet som en Skurk om muligt en topmaalt Skurk, var det Eneste, der var at gjøre for at arbeide hende flot [bringe hende fri af grunden], og give hende Fart til et Ægteskab; men det var tillige det udsøgte Galanterie«, SKS 19, 436,18-23. Se også notesbog 15:9, hvor SK refererer, at han har fået fortalt, at Regine Olsen var vred på ham over den måde, han havde hævet forlovelsen på, og tilføjer: »Hun glemmer, at hun selv sagde, at hvis jeg kunde overbevise hende om, at jeg var en Skurk, vilde hun let finde sig i det Hele. Og nu klager hun over Maaden, formodentlig 'den skurkeagtige Maade'. Og forøvrigt var den Maade ikke blevet brugt, saa vare vi vel endnu ifærd med at slaae op. Forsaavidt kan det være rigtigt at klage over 'Maaden', thi paa ingen anden Maade vilde det være lykkedes mig«, s. 440. Se endvidere notesbog 15:11.a: »For at hjælpe hende har jeg fundet mig i ja gjort Alt for i alle Andres Øine at synes en Skurk«, SKS 19, 441m,2-4.

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 7

◀ **coinciderede** : faldt sammen, stemte overens.

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 20

◀ **opgive at være Forfatter** : SK omtaler tidligere, at han i sommeren 1849 overvejede at holde op som forfatter og søge et embede enten som præst el. som lærer ved Det kgl. Pastorseminarium i København, se fx journaloptegnelsen NB14:12 og marginaloptegnelsen NB14:44.d, begge fra nov. 1849, i SKS 22, 350,24-39, og 369m,26-31.

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 21

◀ **den sidste Pseudonym** : Anti-Climacus (113,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 23

◀ **Slotskirken** : Christiansborg Slotskirke, beliggende på Slotsholmen over for Højbro Plads (se kort 2, B2). Skønt Slotskirken fungerede som kirke for hoffet, var der alm. adgang til højmesser og aftensang.

I trykt udgave: Bind 24 side 179m linje 2

◀ **en tre Uger siden** : dvs. ved juletid (144,12).

I trykt udgave: Bind 24 side 179m linje 10

◀ **Buegangen** : sigter til de buegange, der omkranser ridebanen bag Christiansborg Slot i København (se kort 2, B2).

I trykt udgave: Bind 24 side 179m linje 20

◀ **et Vink** : et tegn til.

I trykt udgave: Bind 24 side 179m linje 30

◀ **efterat vor Forbindelse var hævet** : 179,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 4

◀ **den Tid, da hun forlovede sig med Schlegel** : 179,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 5

◀ **mimisk Telegraphering** : det at give tegn vha. mimik.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 7

◀ **item** : lat., fremdeles, ligeledes.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 11

◀ **Misligheder** : betænkeligheder, noget der kan give anledning til tvivl.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 21

◀ **kun med hans Samtykke interesserer det mig** : se følgende passage i en af koncepterne til brev til J.F. Schlegel, hvor SK skriver: »Er det Deres Mening, at De kunde glæde hende; er det Deres Mening, at det kan være hende tjenligt [til gavn]; om hun fik en mildere *o*: *i en anden Forstand* en strengere Forklaring af sit Forhold til mig: saa er jeg ikke utilbøielig til at gjøre, hvad jeg kun alt for let kan gjøre. / Hvis Deres Svar herpaa er nei, saa er jo dermed den Sag afgjort. / Svarer De ja, saa maa jeg forud gjøre et Par Betingelser, for det Tilfældes Skyld at De ikke selv skulde finde Dem foranlediget dertil. Skal Udvexlingen mellem os skee *skriftligt*, da betinger jeg mig, at intet Brev fra mig kommer hende tilhænde [i hænde], uden at være læst af Dem; ligesom jeg intet Brev fra hende vil læse, med mindre det har Deres Paategning, at være læst af Dem. Skal Udvexlingen skee *mundtligt*, da betinger jeg mig, at De er tilstede ved enhver Samtale«, B&A bd. 1, nr. 236, s. 258f.

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 28

◀ **nefas** : lat., uretmæssighed, synd.

I trykt udgave: Bind 24 side 180m linje 31

◀ **ret** : virkelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 180 linje 35

◀ **executiv** : udøvende.

I trykt udgave: Bind 24 side 185 linje 3

◀ **Chrysostomus** : 167,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 185 linje 6

◀ **Han siger ... naar en Mands Kones Barn dør ... var hun dog villig** : SKs opsummering af citatet bragt i følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 185 linje 8

◀ **Ordene lyde saaledes: Hvo som taaler ... glad beredt dertil. o: s: v: Neander: Chrysostomos 1 D. p. 249. Hom. 8 in Coloss. IV, 133** : henviser til følgende passage i en homilie (167,1) af Chrysostomos over Kol, citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomos« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomos und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 249f.: »(Hom. 8. in Coloss. IV. 133.) 'Wer die Leiden trägt und Gott dankt, hat sich eine Märtyrerkrone erworben, zum Beispiel, das Kind ist krank geworden und die Mutter dankt Gott. Das ist ihr eine Märtyrerkrone. Sind ihre Leiden nicht größer als viele Martern. Aber sie läßt sich doch nicht zwingen, ein Wort des Unmuths auszustoßen. Das Kind stirbt. Sie dankt von Neuem. Sie ist eine Tochter Abrahams geworden. Wenn sie ihren Sohn auch nicht mit eigener Hand geopfert hat, so war sie doch freudig bereit, Gott das Opfer darzubringen, was dasselbe ist, denn sie murrte nicht, da Gott, was er geschenkt hatte, wieder zu sich nahm. Sie gebrauchte keine Amulette, das sieht Gott als Märtyrerthum an, denn sie hat in *der Gesinnung* ihren Sohn als Opfer dargebracht. (...).'«

I trykt udgave: Bind 24 side 185 linje 12

◀ **da Julefesten ... den høieste Fest (i 4de Aarh.)** : sml. journaloptegnelsen NB:50, hvor SK o. 1. nov. 1846 skriver, »at Julefesten først indførtes i det 4^d christelige Aarhundrede«, SKS 20, 49,5, og som sin kilde henviser til F.G. Lisco *Das christliche Kirchenjahr. Ein homiletisches Hülfsbuch beim Gebrauche der epistolischen und evangelischen Pericopen* bd. 1-2, 3. udg., Berlin 1843 [1834], ktl. 629-630 (forkortet *Das christliche Kirchenjahr*), hvor det i § 17 hedder: »Bis zum Jahre 325 finden sich über das Vorhandensein dieses Festes nur sehr dunkle und unsichere Spuren, aber nach der Mitte des vierten Jahrhunderts, unter dem römischen Bischof Liberius, erscheint es, und zwar zuerst in der römischen Kirche, also im Abendlande, als ein ganz allgemein bekanntes, anerkanntes und hochgefeiertes Fest«, bd. 1, s. 9. Se også følgende passage fra den ene af Chrysostomos' juleprædikener fra 387, citeret i andet afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomos« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomos und die Kirche* (167,2) bd. 1, s. 260, hvor Chrysostomos om julefesten siger: »Es nähert sich das Fest, welches das ehrwürdigste und heiligste unter allen Festen ist, welches man wohl nicht ohne Unrecht den Mittelpunkt aller andern Feste nennen kann, das Fest der leiblichen Geburt Christi«.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 4

◀ **Verdens Frelser er nu et Barn** : sml. § 20 i *Lisco Das christliche Kirchenjahr* bd. 1, s. 12: »Weihnachten sahe man als das rechte Kinderfest an, denn durch Jesum Christum, den Sohn Gottes, sollen wir Alle in das beseligende Verhältniß der Kinderschaft zu Gott eintreten, und Gottes liebe Kinder werden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 5

◀ **»lære« af Lilien og Fuglen** : henviser til Jesu tale om bekymringer i Matt 6,24-34, hvor han siger: »bekymrer Eder ikke for Eders Liv, hvad I skulle [skal] æde [spise], og hvad I skulle drikke; ikke heller for Eders Legeme, hvad I skulle iføres. Er ikke Livet Mere end Maden, og Legemet Mere end Klæderne? Seer til Himmels Fugle; de saae ikke, og høste ikke, og sanke ikke i Lader, og Eders himmelske Fader føder dem; ere I ikke meget Mere end de? Men hvo [hvem] iblandt Eder kan lægge en Alen til sin Væxt, enddog [skønt] han bekymrer sig derfor? Og hvi [hvorfor] bekymre I Eder for Klæderne? Betragter Lilierne paa Marken, hvorledes de voxe; de arbeide ikke, spinde ikke. Men jeg siger Eder, at end ikke Salomon i al sin Herlighed var saa [således] klædt, som een af dem. Klæder da Gud saaledes det Græs paa Marken, som er i Dag, og i Morgen kastes i Ovnen, skulde han ikke meget mere klæde Eder, I lidet troende!« v. 25-30 (NT-1819). – SK har udgivet flere taler over denne tekst, jf. »Hvad vi lære af Lilierne paa Marken og af Himmels Fugle. Tre Taler«, anden afdeling af *Opbyggelige Taler i Forskjellig Aand* (SKS 8, 251-307), og *Lilien paa Marken og Fuglen under Himlen. Tre gudelige Taler* (SKS 11, 5-48).

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 8

◀ **alternerer** : veksler, skifter.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 10

◀ **urgere** : hævde; fremhæve.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 10

◀ **Xsti Død (thi saa slipper man ogsaa for Efterfølgelsen)** : 170,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 11

◀ **vistnok** : sandt nok.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 13

◀ **comiske Misvisning som i Middelalderen** : hentyder til den udbredte fremhævelse af Kristus som forbillede og dermed af 'imitatio Christi', Kristi efterfølgelse, i middelalderen, især i munkebevægelserne og i mystikken. Fx lagde Bernhard af Clairvaux (det 12. årh.) vægt på efterfølgelsen af Kristus i fattigdom, ydmyghed og lidelse; passionsmystikken betragtede efterfølgelsen af Kristi lidelse som vej til fuldkommenhed, mens den kvietistiske mystik dels talte om, at sjælen skulle efterfølge Kristi korsdød, dels pegede på, at den enkelte skulle efterligne Kristus i stræben efter dyd, især den rene kærlighed til Gud.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 14

◀ **optugtes** : opdrages (ved at blive avet og tugtet).

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 18

◀ **τελος** : gr. (télos), mål, formål.

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 19

◀ **»Ikke at jeg har grebet det - men jeg er greben** : frit citat fra Fil 3,12, hvor Paulus skriver: »Ikke at jeg haver allerede grebet det, eller er allerede fuldkommen; men jeg jager derefter, om jeg dog kan gribe det, efterdi jeg og [også] er greben af Christo Jesu« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 186 linje 29

◀ **rigeste** : nemlig på åndsevner, mest talentfulde.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 3

◀ **primitive** : oprindelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 4

◀ **Dommens Dag** : 141,21. Se især Matt 25,31-46 om verdensdommen, hvor Kristus holder dom.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 10

◀ **Chrysostomus** : 167,1

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 22

◀ **Mynster** : 119,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 22

◀ **Deri stikker** : derpå beror, deri har sin grund, deri findes.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 25

◀ **Chrysostomus er sandeligen ogsaa veltalende** : Johannes Chrysostomos er kendt for at være en veltalende og benådet prædikant, deraf hans tilnavn, der betyder 'gyldenmund'.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 26

◀ **Nu sætter han en Handling ind ... gribe ind lige midt i Livets Virkelighed** : se fx tredje afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 2, s. 1-96, hvor der gives en lang række eksempler på, hvorledes Chrysostomos i sine prædikener om søndagen forholder sig til og griber ind i det, der skete i den forløbne uge.

I trykt udgave: Bind 24 side 187 linje 27

◀ **Formastelse** : dristighed, frækhed, bespottelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 12

◀ **understod mig dertil** : dristede, formastede mig dertil.

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 12

◀ **indtil Døden bedrøve min Aand** : allusion til Matt 26,38, hvor Jesus siger: »min Siel er ganske bedrøvet indtil Døden« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 16

◀ **taget forfængeligt** : misbrugt på en letfærdig måde, vanhelliget.

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 24

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 26

◀ **jeg er Aand** : allusion til Joh 4,24, hvor Jesus siger til den samaritanske kvinde: »Gud er ånd, og de, som tilbeder ham, skal tilbede i ånd og sandhed.« Se også kap. 1, afsnit 3, »Hvad Skriften lærer om Guds Væsen og Egenskaber«, § 1, i *Balles Lærebog* (108,34), s. 12: »Gud er en Aand, eller et usynligt Væsen, som haver Forstand og frie Villie, men intet Legeme, og bestaaer ikke af Dele. Derfor kan han ikke sees med legemlige Øine, ei heller betegnes ved noget Billede.«

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 31

◀ **Aandens Vidnedsbyrd** : 177,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 188 linje 32

◀ **Idag prædikede Mynster: om det christelige Livs Skjønhed** : If. *Adresseavisen*, nr. 15, den 18. jan. 1851, prædikede biskop J.P. Mynster (119,20) på 2. søndag efter Helligtrekonger, den 19. jan., ved højmessens kl. 10 i Christiansborg Slotskirke (179m,2). Prædikenen er udgivet som nr. I »Et christeligt Livs Skjønhed« i »Prædikener holdte i Aaret 1851«, i *Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852*, Kbh. 1853, ktl. 234, s. 3-16. Heraf fremgår det, at Mynster prædikede over epistelteksten fra Rom 12,6-16 (om nådegaverne i menigheden og livet efter Guds vilje), jf. *Forordnet Alter-Bog* (132,14), s. 29f. Prædikenenens tema introduceres således, s. 5f.: »Hertil skulle [skal] vi i vore Andagtstimer opmuntre os, og nu kunde vi tage enhver af Apostelens [Paulus'] Formaninger for os, thi enhver af dem er riig nok til at fylde vor Betragtning; men denne Gang ville [vil] vi stræbe at sammenfatte det Hele, idet vi efter vor Texts Anviisning forsøge at skildre / **et christeligt Livs Skjønhed.**«

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 2

◀ **Indhug** : angreb.

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 4

◀ **give Fart** : tilskynde.

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 4

◀ **Ps. N° 588** : salme nr. 588 i *Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog*, Kbh. 1845, bag i *Evangelisk-christelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-Andag*, Kbh. 1845, ktl. 197, s. 29f.: »Min Siel, om du vil nogen Tid / Din Gud i Sandhed prise, / Da bør du af al Magt og Flid / Din Lydighed bevise. / 2. Forgieves Du til Kirke gaaer, / For Herrens Ord at høre, / Om hiem igien du glemsom gaaer, / Vil ei derefter gjøre. / 3. Det hjælper ei, du kiender Gud, / Og veed af ham at sige, / Naar fra hans Ord og rene Bud / Du vil med Ondskab vige. / 4. Bliv ved Guds Bud, og lad din Tro / I kierlig Gierning kiende, / Da skal du i Guds Fred og Ro / Opnaae en salig Ende. / 5. Hav Sky for Synd, din Gud tilbeed, / Din Tunge hold i Tømme; / Hvo [hvem] dømmes strengt, det Ord du veed, / Ham vil og Herren dømme. / 6. Tænk paa din Næstes Ro og Trang / Med Hielp og Trøst at lindre, / Lad Verden aldrig nogen Gang / Fra Kierlighed dig hindre. / 7. O Herre Jesu, lad din Aand / Mit Hierte helliggjøre, / Og selv du ved din Almagts Haand / Min Afmagt Hielp tilføre! / 8. Da skal min Gierning priselig / Ved dig alene blive, / Og du af Naade Himmerig / Mig skienke skal og give.« Salmen er af den da. biskop og salmedigter Thomas Kingo og blev optaget i *Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog* (»Kingos Salmebog«) fra 1699. DDS-2002, nr. 686.

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 7

◀ **Xstus til Disciplene ... kunne I drikke den Kalk som jeg skal drikke** : citat fra beretningen i Matt 20,20-23, hvor det fortælles, at Zebedæussønnernes mor bad Jesus om at give hendes to sønner, apostlene Jakob og Johannes, pladserne i hans rige hhv. ved hans højre og venstre side, og at Jesus svarede: »I vide ikke, hvad I bede [om]. Kunne [kan] I drikke den Kalk, som jeg skal drikke, og døbes med den Daab, som jeg skal døbes med?« v. 22 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 12

◀ **Rangforordning** : allusion til den borgerlige rangforordning (143,20).

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 16

◀ **anslaaes** : bekendtgøres, tilskrives.

I trykt udgave: Bind 24 side 189 linje 24

◀ **Saaledes ... ogsaa Luther ... Epistelen paa 7de Søndag efter Trinitatis** : henviser til Luthers (109,31) epistelprædiken over Rom 6,19-23 (om frihed fra synden) til 7. søndag efter trinitatis i *En christelig Postille* (134,3), 2. del, s. 370-377. Se især s. 370f., hvor Luther med henvisning til de forudgående vers siger: »Hvorledes? siger han [Paulus]: skulle [skal] vi da synde, fordi vi ikke ere under Loven, men under Naaden? - Det er nemlig Verdens Vanart, naar Man prædiker om Syndernes Forladelse, given uden vor Fortjeneste, af idel Naade, at den da enten siger, Man forbyder gode Gjerninger, eller vil uddrage og slutte deraf, at Man nu kan leve i Synden, og gjøre, hvad Man vil, skjøndt dog det Modsatte billigviis [rimeligvis] burde finde Sted, at Folk nemlig ved denne Lære følte sig opmuntrede til, gjerne at gjøre Godt, Gud til Lov, Tak og evig Ære. Thi det giver jo denne Lære, hvor den fattes ret, at den ikke gjør Menneskene stolte og ryggesløse, men ydmyge og lydige.« Herefter giver Luther eksempler fra det verdslige, huslige og borgerlige liv, bl.a. med en tyv, som dommeren af nåde lader gå fri, skønt han havde fortjent straf, og som derpå mener sig berettiget til gøre lige, hvad han vil. Og Luther fortsætter: »Kort at sige: hvor Ret ophæves og Naade skjænkes, dermed tillades Ingen at gjøre Uret paa saadan Maade; meget mere er Synderen, paa Grund af den ham viste Naade, forpligtet til, herefter at leve saaledes, at Retten ei skal faae Tiltale til ham andengang. / Slig Forskjel kan Enhver saare vel see og gjøre i verdslige Ting, og Ingen er saa forrykt, at han samtykker i den Paastand: 'Naade gaar for Ret, at Man skal have Frihed til at gjøre Uret.' Det er kun denne Evangeliets Lære om Guds Naade og Syndernes Forladelse, kun den er det, der maa taale saadan Forvanskning og Forhaanelse, at den ophæver gode Gjerninger, eller giver Aarsag til Synd, skjøndt Vi dog høre grangiveligen, at Gud, af sin grundløse Naade, har ophævet den evige Døds Dom og Helved-Ildens Straf, som vi, efter guddommelig Lov og Ret, havde fortjent, og derfor givet os det evige Livs Frihed. At nu vort Liv er idel Naade, dermed forholder det sig visselig ikke saaledes, at vi nu skulde have Frihed til, igjen at leve, som vi levede før, da vi, i Unaade og Vrede, forbrøde vort Liv, men tvertimod saaledes, at vi, som de, der vide at skjønne paa den usigelige Naade, at han har frelst os af den evige Død og gjort os levende, nu ogsaa tør vogte os herefter, at vi ikke forspilde disse Velgjerninger igjen og falde ud af Naaden i den evige Døds Straf. / Herom taler nu St. Paulus saaledes: *Vide I ikke, at hvem I fremstille Eder som Tjenere til Lydighed, dens Tjenere ere I, hvem I lyde, enten Syndens til Død, eller Lydighedens til Retfærdighed*, det er

[det vil sige], have I nu Syndernes Forladelse under Naaden, og ere I nu retfærdige, saa ere I ogsaa Gud den Lydighed skyldige, at I leve efter hans Villie. Thi I maae dog findes i *Eens* Tjeneste og Lydighed, enten i Syndens, som fører Guds Vrede og Døden over Eder, hvis I blive deri, eller i Guds, saa I tjene ham i et nyt Levnet. Derfor maa I ikke mere adlyde Synden, fra hvis Magt og Herredom I nu ere frigjorte.«

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 5

◀ **Døds Øieblikket ... det at blive Xsten ell. ... modtage Naaden** : se fx journaloptegnelsen NB14:49, fra nov. 1849, i SKS 22, 375; marginaloptegnelsen NB15:114a., fra feb. 1850, i SKS 23, 80f., og journaloptegnelsen NB18:4, fra maj 1850, i SKS 23, 256f.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 11

◀ **potenseres** : forstærkes.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 19

◀ **der kan svinges paa to Maader** : man kan bevæge sig i to retninger.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 20

◀ **tages forfængeligt** : misbruges på en letfærdig måde, vanhelliges.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 30

◀ **et Msk. formaaer slet Intet** : måske allusion til Joh 3,27, hvor Johannes Døber siger: »et Menneske kan slet intet tage, uden det bliver givet ham af Himmelen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 38

◀ **Løsenet** : mottoet, nøgleordet.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 39

◀ **Aflad** : unddragelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 190 linje 39

◀ **Formastelse** : dristighed, frækhed, bespottelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 191 linje 4

◀ **det er idel Naade** : kristen talemåde, der bygger på 2 Kor 12,9, hvor Paulus skriver, at Herren sagde til ham: »min Naade er dig nok, thi min Kraft fuldkommes i Skrøbelighed« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 191 linje 8

◀ **i Evangeliet bleve ... de udelukkede ... købt et Par Øxne** : hentyder til Jesu lignelse om det store festmåltid i Luk 14,16-24, hvor det fortælles, at da den mand, der havde indbudt til et festmåltid, sendte sin tjener ud for at tilkalde de indbudte, undskyldte den ene sig med: »jeg haver købt en Ager, og haver fornøden at gaae ud, og see den«, den anden med: »jeg haver købt fem Par Øxen [okser], og gaaer hen at prøve dem«, og den tredje med: »jeg tog mig en Hustru til Ægte«, v. 18-20 (NT-1819). Da mandens tjener meddelte ham det, blev han vred og sendte ham ud til byens gader og stræder for at hente de fattige, vanføre, blinde og lamme ind til festen. Da tjeneren havde gjort det, sendte manden ham ud for at nøde dem på vejene og langs gærderne til at komme, så huset kunne blive fyldt. Og han sagde: »Thi jeg siger Eder, at ingen af de Mænd, som vare budne, skal smage min Nadvere«, v. 24 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 191 linje 14

◀ **Diogenes af Laerte ... om Pythagoras ... i Elskovs Forretning eller paa Locumet** : henviser til den gr. forf. Diogenes Laertios (3. årh. e.Kr.), der i sin filosofihistorie, i 8. bog, kap. 1 om den gr. filosof og matematiker Pythagoras (580 - o. 500 f.Kr.), afsnit 19, fortæller: »Ingen saa ham nogensinde enten paa Vandhuset [nødtørftshuset, lokumet], eller i Elskovs-Forretning, eller beskjenket«, *Diogen Laërteses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111; bd. 1, s. 372.

I trykt udgave: Bind 24 side 191 linje 19

◀ **forloren** : tabt, fortabt.

I trykt udgave: Bind 24 side 191 linje 36

◀ **discrimen** : lat., forskel, adskillelse; afgørende prøve, vendepunkt.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 6

◀ **Da Gud sendte Xstus til Verden ... da frelste han Slægten** : formentlig allusion til Joh 3,16-17: »Thi saa [således] haver Gud elsket Verden, at han haver givet sin Søn den eenbaarne, at hver den, som troer paa ham, ikke skal fortabes, men have et evigt Liv. Thi Gud haver ikke sendt sin Søn til Verden, at han skal dømme Verden, men at Verden skal blive salig ved ham« (NT-1819). – **Slægten**: menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 7

◀ **Clara Raphael** : 136,21.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 18

◀ **neutrius generis** : lat., intetkønnet.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 19

◀ **forjadsket** : sjusket, forkludret, (om kvinde, som har ført et letsindigt liv) forpjusket, forkrammet.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 20

◀ **communis generis** : lat., fælleskøn.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 20

◀ **Systemet »gaaer frem med Nødvendighed«, heed det** : 138m,6 og 159,9.

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 22

◀ **Eva blev skabt Manden til Selskab** : hentyder til skabelsesberetningen i 1 Mos 2, 18-23. Se genfortællingen i S.B. Hersleb *Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler*, 3. opl., Kbh. 1826 [1812], ktl. 186 og 187, s. 3: »Derpaa sagde Jehova [Herren]: Det er ikke godt, at Mennesket er alene. Jeg vil danne ham Selskab. Og Gud dannede alle Markens Dyr og Himmelens Fugle, og ledede dem til Mennesket for at see, hvad han vilde kalde dem. Og Adam gav dem Navne, men for sig fandt han Intet Selskab. Da lod Gud en dyb Søvn falde paa Adam, og udtog eet af hans Ribbeen, og byggede deraf en Kvinde, og bragte ham hende. Da sagde Adam: Denne *omsider* er Been af mine Been og Kjød af mit Kjød; derfor skal Manden *forlade sin Fader og Moder*, og blive fast ved sin Hustru, og de skulle [skal] være Eet.«

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 30

◀ **den Hellig-Aand kaldes Trøsteren** : I Jesu afskedstale under det sidste påskemåltid, Joh 13-17, er den gr. betegnelse for 'den Hellig-Aand' el. Helligånden: ὁ παράκλητος (ho paráklētos), paraklētén, der ofte gengives med 'talsmanden', men også med 'trøsteren'. I NT-1819 benyttes oversættelsen 'Talsmanden'. Luther derimod gengiver med 'der Tröster', se *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers* (134,19); herfra er det overtaget i *Huus- og Reyse-Bibel* (165,9).

I trykt udgave: Bind 24 side 192 linje 30

◀ **Poetice** : lat., 'på poetisk vis', digterisk.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 1

◀ **I en af de ældre Journaler ... kunde lade Journalister skyde ned** : henviser til journaloptegnelsen NB10:53, fra feb. el. marts 1849, hvor SK skriver: »Gud i Himlen veed Blodtørst er min Sjel fremmed, og Forestillingen om et Ansvar for Gud troer jeg ogsaa jeg har frygtelig: men dog, dog, jeg vilde i Guds Navn paatage mig det Ansvar at kommandere: fyr, naar jeg først med den ængsteligste Samvittigheds Omsorg havde forvisset mig om, at der foran Gevær-Piberne ikke var eet eneste andet Msk, ja ikke eet eneste andet levende Væsen end – Journalister. Dette er sagt om Standen.« SKS 21, 283f. – **vistnok**: helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 2

◀ **ihjelslagen** : slået ihjel.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 7

◀ **jeg falder for Journalister** : 154,35.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 8

◀ **vi skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 9

◀ **opstaae med forklarede Legemer** : hentyder formentlig til Fil 3,20-21, hvor Paulus skriver: »Thi vort Borgerskab er i Himlene, hvorfra vi og [også] forvente Frelseren, den Herre Jesum Christum, som skal forvandle vor Fornedrels Legeme til at vorde ligedannet med hans Herligheds Legeme, efter den Kraft, ved hvilken han og [også] kan underlægge sig alle Ting« (NT-1819). Se også 1 Kor 15,42-44, hvor Paulus skriver: »Saaledes er og [også] de Dødes Opstandelse: det saaes i Forkrænkelighed, det opstaaer i Uforkrænkelighed; det saaes i Vanære, det opstaaer i Herlighed; det saaes i Skrøbelighed, det opstaaer i Kraft; der saaes et sandseligt Legeme, der opstaaer et aandeligt Legeme« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 9

◀ **lever med** mig: samtidig med.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 19

◀ **Og det Faktum, hvorved jeg blev Digter ... et ethisk Brud** : sml. marginaloptegnelsen NB3:20.d, fra nov. 1847, hvor SK skriver: »Da jeg begyndte at skrive Enten-Eller, da havde jeg faaet ved et ulykkeligt Forhold til et andet Msk. [ved bruddet med Regine Olsen (179,2)] mit Livs Grund-Skade og Qual endnu een Gang rippet op og potenseret [forstærket], og derved forstaaet, at min Existents msklig talt var sat paa Grund for hele mit Liv. Saaledes blev jeg Forfatter.« SKS 20, 255m,33-41. Sml. også følgende passus i kap. III »Styrelsens Part i mit Forfatterskab« i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien*, udg. posthumt af P.C. Kierkegaard, Kbh. 1859, s. 64f., hvor SK omtaler det »Faktum«, der lå forud for hans »egentlige Forfatter-Virksomheds Begyndelsen«, dvs. forud for *Enten - Eller*, og som gjorde ham til »Digter« (SV2 13, 609f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 26

◀ **en teleologisk Suspension af det Ethiske** : en formålsbestemt og/el. midlertidig ophævelse af det etiske; sml. »Problema I. Gives der en teleologisk Suspension af det Ethiske?« i *Frygt og Bæven* (1843), i SKS 4, 148-159.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 27

◀ **Formasteligt** : dristigt, frækt, bespotteligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 30

◀ **potenseret** : forstærket.

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 33

◀ **at jeg aldrig noksom kan takke den Gud ... turde have ventet** : sml. det opr. manuskript til de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« (114,22), hvor SK skriver: »Og i Sandhed vigtigere end hele Forfatterskabet er dette mig dog, og ligger mig mere paa Hjerte, at udtrykke saa oprigtigt og saa stærkt som muligt, hvad jeg aldrig noksom kan takke for, og hvad jeg, naar jeg engang har glemt det hele Forfatterskab, uforandret, evigt vil erindre: hvor uendelig meget mere Styrelsen har gjort for mig, end jeg nogensinde havde ventet, kunde have ventet, ell. turde have ventet« (*Pap. X 5 B 148*, s. 349). Jf. *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13-14; s. 13 (SV2 13, 534).

I trykt udgave: Bind 24 side 193 linje 34

◀ **længst** : for længst.

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 9

◀ **Embedsmand** : 180,21.

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 10

◀ **ikke mere har Raad til ... at opretholde en Forfatter-Existents** : Skønt SK siden 1847 havde modtaget honorarer for sine skrifter, med undtagelse af *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger*, som han selv finansierede (se tekstredøgørelsen i SKS K11, 96f.), kunne han ikke længere tære på en solid

formue. Da hans far, Michael Pedersen Kierkegaard (166,5), døde i 1838, efterlod han sig en formue, der i marts 1839 blev opgjort til o. 125.000 rigsdaler (127,32), som SK og hans ældre bror Peter Christian (118,4) arvede; SKs andel udgjorde 31.335 rigsdaler, til dels i fast ejendom, aktier og obligationer (jf. F. Brandt og E. Thorkelin *Søren Kierkegaard og pengene*, 2. udg., Kbh. 1993 [1935], s. 67-69). SKs formueforhold i 1846-50 lader sig kun fastlægge omtrentligt; men af sine arvede aktier solgte han den sidste i marts 1847, mens den sidste kgl. obligation blev afhændet i dec. 1847 (jf. *Søren Kierkegaard og pengene*, s. 69-71). Ved juletid samme år solgte SK sit barndomshjem på Nytorv 2. Salgsprisen var 22.000 rigsdaler, hvoraf Peter Christian lod sin første prioritet på 7.000 rigsdaler blive stående i ejendommen, hvorimod SK fik en anden prioritet på 5.000 rigsdaler med 4 % rente, en bankhæftelse på 753 rigsdaler (solgt i dec. 1849 for 757 rigsdaler) og i jan. 1848 en kontant udbetaling på 10.000 rigsdaler. Udbetalingen blev delvis investeret i aktier og kgl. obligationer; på obligationerne mente han at have tabt 700 rigsdaler, se journaloptegnelsen NB7:114, fra nov. 1848, i SKS 21, 138,30 (jf. *Søren Kierkegaard og pengene*, s. 83-90).

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 12

◀ **forstyrre** : ødelægge.

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 16

◀ **Styrelsen** : Guds styrelse (108,34).

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 16

◀ **vistnok** : sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 28

◀ **som det fE fortælles om Paganini** : Nicolò Paganini (1782-1840), ital. violinvirtuos; hans suveræne tekniske færdigheder, romantiske kunstnerattitude og en næsten dæmonisk fremtoning gjorde ham til en af den nyere musikhistories mest legendariske og tilbedte skikkelser, men bevirkede også, at der florerede de særeste rygter om ham, fx om mystiske elskovsventyr med drab og efterfølgende ophold i mørke fængsler. SKs kilde er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 194 linje 32

◀ en fattig **Djævel**: som udtryk for medlidenhed, (godmodig) ringeagt o.l., fyr.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 8

◀ **Gud, thi han er kun Aand** : 188,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 19

◀ **forlorne** : fortabte.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 23

◀ **Men dette hænder aldrig med Gud ... Gud ogsaa Din Fader** : formentlig allusion til Jesu lignelse om den fortabte søn i Luk 15,11-32.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 24

◀ **R af D.** : Ridder af Dannebrog.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 30

◀ **Præstens Tavle** : en skuffeformet træplade (en 'tavle') på et skaft, som kirkebetjentene bar rundt under prædikenen for at samle penge ind enten til præsten og kirkens betjente el. til de fattige.

I trykt udgave: Bind 24 side 195 linje 33

◀ **100rd**: rigsdaler (127,32).

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 1

◀ **Landet har 1000 Præster** : 143,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 6

◀ i Præstekjolen **stikker der**: gemmer der sig.

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 9

◀ **inventerede** : opfandt, udtænkte.

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 13

◀ **det Forargelige** : det anstødelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 17

◀ **Foredraget** : den holdte prædiken.

I trykt udgave: Bind 24 side 196m linje 3

◀ **Graver** : underordnet kirkebetjent (kordegnens medhjælper), der stod for udførelsen af begravelser, men som især bistod ved gudstjenesten.

I trykt udgave: Bind 24 side 196m linje 9

◀ **»om end Alle faldt fra ... dog blive Xstd. tro** : hentyder formentlig til J.P. Mynsters (119,20) prædiken over Jak 1,17-21 (epistelteksten) til 4. søndag efter påske, nr. XXXII »Om Menneskenes Ustadighed« i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret*, 3. oplag, bd. 1-2, Kbh. 1837 [1823], ktl. 229-230 og 2191 (forkortet *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage*); bd. 1, s. 395-408. Her siger Mynster bl.a.: »Jeg vil love dig, min Gud! at jeg Intet vil antage, som jeg vel tilforn antog det, efter Andres Sigende, men først forelægge mig det i min Samvittighed, der, hvor den bestandige Dom boer, thi den har endnu aldrig ført mig vild, men hvad jeg der fuldt og fast og dybt har erkendt, det har jeg siden ikke havt nødig at angre; hvorledes skulde og [også] det Lys, som er fra dig, kunne bedrage? fra dig kommer kun god og fuldkommen Gave. Hvad jeg saaledes erkendte, det vil jeg holde fast ved; og om end Alle omkring mig skifte deres Mening, derfor skal min ikke vakle, og om jeg end skulde gaae alene, vil jeg dog blive paa den Vei, du har anviist mig. Men hvad der maaskee endnu blev tilbage i Tanken, som jeg ikke saaledes har prøvet i mit Hierte (...), dette vil jeg jo gjerne forlade, naar du vil værdige mig at kiende det Bedre«, s. 406.

I trykt udgave: Bind 24 side 196m linje 16

◀ **denne milde Lære ... giver Glæderne deres rette Smag** : hentyder formentlig til J.P. Mynsters prædiken over Joh 10,11-17 til anden søndag efter påske, nr. XXIX »At vi alle, eenfoldigen og oprigtigen, skulle [skal] holde os til den samme christelige Tro« i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage* bd. 1, s. 358-369; s. 362: »Det er (...) sandt, at de fleste Mennesker have mange Plager i Verden, men det er tillige sandt, at de største iblandt disse ere Misfornøielse og Tvivl og Frygt og Bekymring, at det Gode, de egentlig savne, er et saadant, som kunde formindske Sorgernes Bitterhed, og give Glæderne deres rette Smag.« Om dette gode siger Mynster: »vi [have] dog intet andet Navn for hiint store Gode, end Troen, den sande, levende, christelige Tro; i den er Grundvolden for al vor Beroligelse, Kilden til alt det, der kan fylde og lykosaliggjøre Hiertet«, s. 363.

I trykt udgave: Bind 24 side 196m linje 18

◀ **Det er min inderlige Overbeviisning**« : En kilde er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 196m linje 20

◀ **Abbed Isidorus ... nu frygter Præsten Menigheden. cfr Neanders Chrysostomus 2 den Deel ... p. 99** : henviser til følgende passage i »Anmerkungen«, nr. 1, i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 2, s. 98f.: »Der Abt Isidorus antwortete daher auf die Klagen über die sinkende Verehrung vor der Geistlichkeit: (...) 'Du wunderst dich, warum zu Zeiten unsrer Väter von Allen aufrichtige Verehrung den Priestern erwiesen wurde, jetzt hingegen Diejenigen, welche Selbstvertrauen genug dazu haben, sie öffentlich verspotten, Diejenigen aber, welche im Angesicht ihnen Verehrung beweisen, hinter dem Rücken Böses von ihnen sagen; die Einen meiden sie, die Andern ziehen sie durch, obgleich sie ihnen schmeicheln, weil sie Nachstellungen von ihnen fürchten; doch ich verwundere mich darüber nicht, denn es wäre vielmehr zu verwundern, wenn sie, obgleich sie es den Vätern in keiner Sache gleich thun, doch dieselbe Verehrung erhielten, denn zu den Zeiten der Väter wurden selbst sündigende Kaiser, jetzt werden nicht einmal *reiche* Privatleute von ihnen gestraft; und wenn sie einen Armen zu strafen wagen, wird ihnen vorgeworfen, daß sie oft derselben Sünde sich schuldig gemacht hätten. Daher fürchtete ehemals die Gemeinde den Priester, jetzt aber muß der Priester die Gemeinde fürchten.' Eben derselbe erklärt, daß durch ihre eigne Schuld die Geistlichkeit von der weltlichen Macht sich abhängig machte«. – **Isidorus**: Isidor fra Pelusium (o. 360 - e. 433), præst og abbed i et kloster på et bjerg i nærheden af Pelusium ved Nilens østlige delta. Isidor, der beundrede Chrysostomos, hyldede det asketiske og arbejdsomme munkeliv og kritiserede stedets biskop og præster for deres lyst til pragt og verdslighed. Der er fra ham overleveret o. 2.000 breve.

I trykt udgave: Bind 24 side 196 linje 21

◀ **Prof. Martensens:** 138,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 197 linje 4

◀ **Audius ... stiftede et Partie (...) Bemærkningen ... i Neanders Chrysostomus ... andet Bind ... p. 100 ... Ann: 1** : henviser til følgende passage i »Anmerkungen«, nr. 1, i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (167,2) bd. 2, s. 100: »So bildete ja ein ungebildeter, aber frommer Laie in Mesopotamien, Audius, eine Sekte, weil er als Strafprediger gegen die weltlichen Leidenschaften der Geistlichkeit sich Verfolgungen zugezogen hatte.« – **Audius:** Audios, egl. Udo (død o. 370); pga. af sit angreb på præstestandens verdslige liv blev han udstødt af kirken og dannede en munkelignende, asketisk sekt, audianerne, der valgte ham til biskop. Han og hans tilhængere synes at være blevet forvist til Skytien nord for Det Sorte Hav og Det Kaspiske Hav, hvor han missionerede blandt gotherne. Om audianerne, der bestod indtil begyndelsen af det 5. årh., se fx § 94.1 »Antikirchliche Secten« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (130,21) bd. 1, s. 341.

I trykt udgave: Bind 24 side 197 linje 27

◀ **Correctiver:** dels korrigerende alternativ, dels sandhedsprøve.

I trykt udgave: Bind 24 side 197 linje 32

◀ **Tid, hvor alle og Enhver vil ... være Reformator** : sml. journaloptegnelsen NB21:162 med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 5

◀ **en Betjent, der kan fortære opæde alle disse Reformatorer** : If. journaloptegnelsen NB21:162 tænkes der på følgende passage: »Dersom Styrelsen havde tiltænkt Slægten [generationen] en Extraordinair: saa vil Følgen blive, at der maa ventes, at der maaskee først maa sendes en Forløber, en Betjent, der har at gjøre Luft, har at cassere alle disse falske Propheter, har at bringe lidt Mening og Fynd ind i de udmarvede og meningsløse Forhold« (*Pap. VII 2 B 235, s. 42,16-20*), i nr. 2 »De dialektiske Forhold: det Almene, den Enkelte, den særlige Enkelte« i *Tre ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* af pseudonymen F: F: Se kommentaren til NB21:162.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 8

◀ **som Socrates aad Sophisterne** : som Sokrates (170,13) gennem sine samtaler (i Platons dialoger) tilintetgjorde sin tids fremmeste visdom, nemlig sofisternes relativistiske livsbetragtninger. Se SKs konklusion på redegørelsen for Sokrates' forhold til sofisterne i *Om Begrebet Ironi* (1841), i *SKS 1, 262*.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 9

◀ **sætte Forargelsen** : vække anstød.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 20

◀ **Rangforordningen** : allusion til den borgerlige rangforordning (143,20). Sml. journaloptegnelsen NB22:158.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 24

◀ **Mynster** : 119,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 198 linje 32

◀ har C kunnet **taget**: egl. tage.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 11

◀ **forfarne** : erfarne.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 19

◀ **Kirkestyrere** : sigter formentlig til biskopperne.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 20

◀ **styre (...) ud** : udstyre, her i betydningen: udgive (for egen regning).

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 23

◀ **sidder (...)** paa **Stads** : sidder til pynt el. parade, med bibetydningen: uden at bestille el. gøre noget.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 23

◀ **in absurdum** : lat., til meningsløshed, urimelighed. 'Reductio in (el. ad) absurdum' betegner i logikken en argumentationsform, hvor en påstand gendrives ved, at dens konsekvenser føres ud i selvmodsigelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 24

◀ **Embedsmændene** : sigter til præsterne (178m,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 24

◀ **avertere** : underrette om, meddele.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 32

◀ **Regjeringsmænd** : egl. personer, der sammen med andre leder en regering; her forstået i bred betydning om de regerende.

I trykt udgave: Bind 24 side 199 linje 37

◀ Naar **saa er**: det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 6

◀ **Styrelsen** : 108,34.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 14

◀ **her skal Intet blive af** : det skal der ikke blive noget af her.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 15

◀ **Luther** : 109,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 19

◀ **formastelig** : dristig, fræk.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 22

◀ **Slægt** : generation.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 32

◀ **Gudeligt forstået** : forstået i relation til det, der vedrører forholdet til Gud, religiøst forstået.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 33

◀ **Forfængeliggjørelse** : det at misbruge (Luthers reformation) på en letfærdig måde og således gøre (den) til noget værdiløst, til ingenting.

I trykt udgave: Bind 24 side 198m linje 36